

บทที่ ๓

หลักพุทธธรรมที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างผู้บริโภคกับผู้ผลิต

ในสังคมบริโภคนิยมที่ความมั่งคั่งจะถูกเคลื่อนย้ายจากผู้บริโภคไปสะสมยังผู้ผลิตอย่างไม่มีขีดจำกัด เพราะมีพื้นฐานความคิดแบบตะวันตก ดังนี้ (๑) เข้าใจว่า โลกทัศน์เป็นแบบแยกส่วน (Reductionism) คือ ส่วนรวมเป็นผลบวกขององค์ประกอบย่อย ๆ ที่แต่ละส่วนสามารถดำรงอยู่ได้ และดำเนินไปอย่างอิสระ (๒) ถือว่า มนุษย์แยกตัวออกจากธรรมชาติและเป็นศูนย์กลางของการพิจารณาสรรพสิ่ง มนุษย์จึงมีพฤติกรรมที่เข้าควบคุมครอบงำส่วนอื่น ๆ ตามความต้องการของตน (Ego-action) (๓) เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ในสังคมเป็นแบบปัจเจกบุคคลที่มีลักษณะการแข่งขัน โดยเชื่อว่าผู้ที่เหมาะสมหรือแข็งแรงกว่าเท่านั้นที่จะดำรงอยู่ได้ (Social Darwinism) (๔) คิดว่า ธรรมชาติเป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องเอาชนะและนำมาใช้ได้อย่างไม่มีขีดจำกัด (๕) มองว่า ความต้องการของมนุษย์มีอย่างไม่จำกัดเป็นลักษณะตายตัวและไม่ใช่วิถีปฏิบัติที่ต้องแก้ไข แต่ให้ความสำคัญกับการจัดการทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพเพื่อนำมาสนองความต้องการอันไม่จำกัดนี้แทน^๑ จากพื้นฐานความคิดเหล่านี้ทำให้กิจกรรมการดำรงชีวิตโดยเฉพาะอย่างยิ่งการผลิตและการบริโภค เป็นไปเพื่อการค้าที่เน้นการถ่วงดุลกอบโกยและนำไปสะสมครอบครองอย่างไม่มีขีดจำกัดแบบสุดโต่ง

การสะสมความมั่งคั่งของกลุ่มทุนทำให้เกิดบริษัทขนาดใหญ่พร้อมกับการเกิดโลกาภิวัตน์ คลื่นลูกที่สองที่เรียกว่า “บริษัทภิวัตน์ (Globalization of Company)” หลังจากการเกิดโลกาภิวัตน์คลื่นลูกแรกๆ ที่เรียกว่า “รัฐภิวัตน์ (Globalization of State)” ประมาณ ๓๐๐ ปี^๒ พร้อมไปกับการสะสมความมั่งคั่งของกลุ่มทุน ความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีก็ได้เพิ่มขีดความสามารถของมนุษย์ในหลายด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการคมนาคมและการสื่อสารนับตั้งแต่ เฮนรี ฟอร์ด คิดค้นสายการผลิตรถยนต์ (Assembly line) ที่ผลิตรถยนต์ครั้งละมาก ๆ โดยประหยัดทั้งต้นทุนและเวลาซึ่งเรียกว่า Mass Production แล้วกลายมาเป็นต้นแบบของการบริหารจัดการอย่างกว้างขวางทั้งภาครัฐและเอกชนในยุคบริษัทภิวัตน์ จนมาถึงยุคที่ สตีฟ จอบส์ ผสมผสานคอมพิวเตอร์เข้ากับโทรศัพท์มือถือที่เรียกว่า iPhone หรือ Smart Phone ทำให้ผู้คนทั่วโลกสามารถเชื่อมโยงติดต่อกันได้ตลอดเวลา^๓ เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากมายมหาศาลเกี่ยวกับความรู้ เวลา และสถานที่ เกิดโลกาภิวัตน์คลื่นลูกที่สามที่เรียกว่า “ปัจเจกภิวัตน์ (Globalization of People)” เป็นผลให้แนวความคิดแบบผลิตครั้งละมาก ๆ ตกยุคเกิดแนวคิดใหม่ที่เรียกว่า Customization

^๑สมเกียรติ ไขยภูมิ, “ศึกษาวิเคราะห์การดำเนินชีวิตยุคบริโภคนิยมตามแนวพระพุทธศาสนาเถรวาท”, สารนิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๙๙.

^๒สมเกียรติ ไขยภูมิ, “กระบวนการทัศน์การตลาดในโลกอนาคตตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๖๔.

^๓เดวิด บิอร์นสไตน์, ผู้ประกอบการสังคมพลังความคิดใหม่เพื่อเปลี่ยนแปลงโลก, แปลโดย เจริญเกียรติ ชาญสุวรรณ และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สวนเงินมีมา, ๒๕๕๑), หน้า ๗.

แนวคิดการผลิตครั้งมาก ๆ (Mass Production) เหมาะในยุคอุตสาหกรรมเริ่มแรกที่ต้องการสินค้ามากกว่ากำลังการผลิต แต่เมื่อถึงยุคที่กำลังการผลิตมีมากกว่าความต้องการสินค้า การผลิตครั้งมาก ๆ จะเป็นการสร้างปัญหาให้กับทั้งผู้ผลิตและทรัพยากรธรรมชาติเพราะต้องสต็อกสินค้ามาก การสต็อกสินค้ามากเกินไปพร้อมกับการทำการตลาดเพื่อผลักดันสินค้าออกไปให้มากและเร็วที่สุด จึงเกิดเป็นสังคมบริโภคนิยมที่สร้างปัญหาเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองขึ้นมากมายจากความไม่สมดุลของการผลิต การบริโภค และการแบ่งสรรผลประโยชน์ เมื่อโลกเข้าสู่ยุคปัจเจกวิวัฒน์ที่ผู้บริโภคหรือประชาชนทั่วไปกลับมีอำนาจต่อรองสูงสุด รูปแบบการตลาดจึงเปลี่ยนไปจาก Mass Production กลายเป็น Customization หรือการตลาดเฉพาะเจาะจงที่จำเป็นจะต้องสร้างความสมดุลทั้งการผลิต การบริโภค และการแบ่งปันผลประโยชน์ระหว่างผู้บริโภคกับผู้ผลิต ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงได้นำเสนอทฤษฎีสามสมดุล หรือสมดุลผลิต สมดุลบริโภค และสมดุลผลประโยชน์ โดยใช้พื้นฐานจากหลักธรรมสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ ธรรมนิยาม หรือกฎธรรมชาติ ที่ประกอบด้วย ๓ ลักษณะ คือ ความสมดุล ความเป็นวัฏฏะ และความมีหน้าที่เกื้อกูลกัน และเพื่อให้เห็นความสอดคล้องกันของหลักธรรมที่สามารถจับต้องได้ ผู้วิจัยจึงได้แสดงความสอดคล้องกันของธรรมะระดับเบื้องต้น คือ ทิศ ๖ ระดับท่ามกลาง คือ องค์มรรคแห่งสัมมาอาชีวะ และระดับที่สุด คือ ธรรมนิยาม ในความสัมพันธ์ระหว่างผู้บริโภคกับผู้ผลิต ซึ่งจะได้กล่าวในโอกาสต่อไป

๓.๑ หลักทิศหกในพระพุทธศาสนา

หลักทิศหกในพระพุทธศาสนาเป็นธรรมที่แสดงให้เห็นว่า พระพุทธองค์ทรงยกย่องชีวิตฆราวาสตลอดจนครอบครัวและความสัมพันธ์ในสังคมฆราวาส^๕ มนุษย์ที่มีชีวิตร่วมกันอยู่ในสังคมย่อมมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันในชีวิตประจำวัน มีความสัมพันธ์กันในหน่วยงานองค์กรต่าง ๆ ทั้งทางภาครัฐ และเอกชน มนุษย์เป็นสัตว์สังคมติดต่อสัมพันธ์ซึ่งกันและกันตั้งแต่สถาบันเล็กสุดของสังคม คือ สถาบันครอบครัว จนถึงใหญ่สุดของสังคม คือ สถาบันชาติ บุคคลจะอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุขนั้นต้องเป็นคนที่มีคุณธรรม ศีลธรรม จริยธรรมประจำใจ มีหลักธรรมในการดำเนินชีวิต ปัญญาชน นักการศึกษาทั้งหลายย่อมรู้ว่ามนุษย์มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน ดังปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ที่ฉนิกาย ปาฏิภรรค สังคาลกสูตรว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแตเขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้น สังคาละ คหบดีบุตร เคยไหว้ทิศใหญ่ ๖ ทิศ คือ ทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศเบื้องล่าง และทิศเบื้องบน โดยเชื่อฟังและปฏิบัติตามคำแนะนำครั้งสุดท้ายของบิดาที่สั่งไว้เมื่อใกล้ตาย พระพุทธองค์ทรงตรัสบอกหนุ่ม สังคาละ ว่า ในอริยวินัยแห่งคำสอนของพระองค์ ทิศ ๖ มีความหมายแตกต่างจากของเขา ดังนี้

๓.๑.๑ ปุรัตถิมทิศ ทิศเบื้องหน้า คือ ตะวันออก ได้แก่ บิดามารดา^๕ คือ ทิศเบื้องหน้าหรือตะวันออก กำหนดให้แทน บิดามารดา ทิศเบื้องหน้า มีสาระสำคัญ ดังนี้

^๕พระดำรัสของ รามานุจ, พระพุทธเจ้าสอนอะไร, แปลโดย รศ. ชูศักดิ์ ทิพย์เกสร และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๔๐-๑๔๑.

^๕ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๒/๑๙๙.

๑) **หน้าที่ของมารดาบิดาที่มีต่อบุตร** ทิศเบื้องหน้า คือ “บิดามารดา” มารดาบิดาที่ว่าเป็นทิศเบื้องหน้านั้น ด้วยเหตุผลว่า ท่านเป็นผู้มีอุปการะก่อน ภาษาบาลีว่า “บุพพการี” เป็นผู้มาก่อน ให้การเลี้ยงดูบุตรธิดามาก่อน ให้การศึกษาให้ที่อยู่อาศัย สำหรับมารดานั้น ท่านให้บุตรธิดาอาศัยทั้งในกายและนอกกาย คือ อาศัยอยู่ในครรภ์และอาศัยอยู่ในเรือนเมื่อคลอดออกมา อบรมบ่มนิสัยให้บุตรอยู่ในศีลธรรม จริยธรรมที่งดงาม ทั้งพฤติกรรมทางกาย วาจา แม้กระทั่งจิตใจ มารดาบิดาต้องปฏิบัติหน้าที่ของตนรับผิดชอบต่อการดำเนินชีวิตของบุตร จนกว่าจะมีครอบครัวรับผิดชอบชั่วดีต่อตนเองได้ มารดาบิดามีหน้าที่อนุเคราะห์บุตรโดยเหตุ ๕ ประการ คือ (๑) ห้ามจากความชั่ว (๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี (๓) ให้ศึกษาศิลปวิทยา (๔) หาภรรยาหรือสามีที่สมควรให้ (๕) มอบทรัพย์ไว้ในโอกาสอันเหมาะสม^๖ มารดาบิดา ทำหน้าที่ด้วยอนุเคราะห์บุตรโดยเหตุ ๕ ประการนี้แล้ว บุตรย่อมเป็นคนมีคุณภาพมีความสุขความเจริญด้วย ชาตัตถิ คุณุตถิ และวัยุตถิ หน้าที่ของพ่อแม่ที่ดีมี ดังนี้

๑.๑ หน้าที่ทางกาย สอนให้ลูกไม่ทำชั่ว แนะนำให้ลูกทำความดี ส่งเสริมลูกให้เรียนศิลปวิทยา ช่วยเลือกคู่ครองที่เหมาะสมให้กับลูก แบ่งทรัพย์สินมรดกให้ในสมัยอันควร

๑.๒ หน้าที่ทางใจ พาลูกเข้าวัดศึกษาพระธรรมคำสอน ชักจูงลูกสวดมนต์ไหว้พระก่อนนอน ชักจูงลูกให้ทำบุญรักษาศีล ชักจูงลูกให้ได้ฝึกสมาธิ ชักจูงลูกให้ได้บวช

๑.๓ ผลดีของการทำหน้าที่พ่อแม่ที่ดี ได้รับความปิติภาคภูมิใจ ครอบครัวสงบร่มเย็นเป็นสุข สังคมสงบสุข ประเทศชาติได้คนดี^๗

๒) **หลักมนุษยสัมพันธ์ของมารดาบิดา** การสร้างและมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดี นอกจากหน้าที่ที่ตนรับผิดชอบต่อบุตรแล้ว การที่จะพาตนเองและครอบครัวดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างราบรื่นนั้นมนุษย์ต้องมีการปฏิสัมพันธ์กันกับบุคคลอื่น เพราะมนุษย์มีความต้องการ คือ ตัณหาหรือ ความอยาก โดยเฉพาะการตัณหา ซึ่งประกอบด้วย รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ มนุษย์สรรคหาสิ่งที่ตนต้องการเพื่อสนองความต้องการของตนเองและครอบครัว มารดาบิดาประกอบอาชีพซึ่งเป็นสัมมาอาชีพะ ก็เพื่อความมั่นคงของครอบครัวความมีมนุษยสัมพันธ์ดีไม่เป็นเสน่ห์อย่างเดียวนั่น แต่เป็นความประทับใจของผู้ได้คบหาสมาคมด้วยเพราะคนมีมนุษยสัมพันธ์ดีจะเป็นคนคบง่าย ไม่ถือตัว ร่าเริง คบแล้วสบายใจ ใคร ๆ จึงชอบคนมีมนุษยสัมพันธ์ดีจึงมีเพื่อน มีคนอยากคบค้าสมาคมด้วย เราสามารถสร้างและมีมนุษยสัมพันธ์ดีได้ ดังนี้

๒.๑ **การวางตัวดี** การวางตัวดี คือ การวางตัวอยู่ในคุณค่า ๕ ประการ คือ

(๑) ศีลธรรม ศีลธรรมที่ควรปฏิบัติอย่างมั่นคงดังศีลาภูผา ได้แก่ การไม่ทำลายหรือทำร้ายผู้อื่น การไม่ลักหรือฉ้อโกงทรัพย์ของผู้อื่น การไม่พูดโกหก ส่อเสียด เพ้อเจ้อ หยาบคาย และการไม่ดื่มสุรายาเมาหรือยาเสพติด

(๒) คุณธรรม คือ ความเป็นจริงที่มีคุณหรือประโยชน์ต่อความสำเร็จสุขในชีวิต ซึ่งผู้ประสบความสำเร็จทั้งหลายล้วนเพียรสั่งสม การสร้างคุณประโยชน์ให้บังเกิดแก่ชีวิตนั้นทำได้สอง

^๖ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๒.

^๗พุทธทาสภิกขุ. **เตือนใจวัยรุ่น**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา ,ม.ป.ป), หน้า ๒๔.

^๘ไชย ญ พล อัครศุภเศรษฐ์, **การสร้างเสน่ห์และความประทับใจ**, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่พลัสเพล, ม.ป.ป.), หน้า ๑๒๖.

ขั้นตอน^๙ คือ ๑) อยู่กับสารประโยชน์ ซึ่งหมายถึง การดำเนินชีวิตอยู่กับความเป็นจริง สิ่งที่เป็นประโยชน์ นำมาใช้ได้ และมีความเหมาะสม ไม่ว่าจะเป็นการคบเพื่อน การสมาคมในสังคมการเลือกอาหาร งาน ที่อยู่อาศัย และพฤติกรรม ๒) สร้างสารประโยชน์ การที่จะสร้างสารประโยชน์ให้ยิ่งใหญ่ได้นั้นต้องอยู่กับสารประโยชน์ก่อนหากจัดตัวเองให้อยู่ในสารประโยชน์ได้ในระดับใดก็สามารถสร้างสารประโยชน์ในระดับนั้นหรือใกล้เคียงกันได้

(๓) จริยธรรม คือ คุณสมบัติที่ทำให้งดงาม ได้แก่ ความละอายต่อบาป ความอดกลั้น ความสุภาพ ความอ่อนโยน และความสำรวม ประกอบด้วยคุณสมบัติของผู้ประสบความสำเร็จ คือ มีความมุ่งมั่นที่จิตใจ วาจา และพฤติกรรม จึงเป็นที่ยอมรับ นับถือ และเป็นที่รักของคนทั้งหลาย จึงได้รับความร่วมมือและความช่วยเหลือเกื้อกูลจากผู้อื่นโดยง่ายและด้วยความเต็มใจ

(๔) คุณภาพ คือ ความเป็นคนมีลักษณะดีที่มีค่าต่อทั้งตนเองและผู้อื่น จัดเป็นคุณสมบัติที่สำคัญยิ่งประการหนึ่งของบุคคลที่จะประสบความสำเร็จ คนที่มีคุณภาพย่อมมีความสามารถเป็นยอดและมีความอดทนเป็นเยี่ยม

(๕) ความเหมาะสม คือ การวางตัวอย่างเหมาะสมพอดีกับภาวะและฐานะของตน การวางตัวเหมาะสมกับภาวะ เช่น การวางตัวสมวัย เช่น เป็นเด็กก็วางตัวสมกับเป็นเด็ก คือ หมั่นเรียนรู้ ซักถาม เชื่อฟัง อ่อนน้อม หากอวดรู้หรือทำตัวกระด้างก็จะไม่ได้รับการสอนหรือความเมตตาจากผู้ใหญ่ เมื่อไม่ได้รับการสอนจากผู้ใหญ่ก็จะไม่ฉลาดขึ้น หรือเมื่อเป็นผู้ใหญ่ก็วางตัวให้เหมาะสมกับผู้ใหญ่ คือ มีเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา และมีความยินดีให้อภัยต่อความผิดพลาดของผู้น้อย หากเป็นผู้ใหญ่แต่วางตัวไม่เหมาะสมก็จะเป็นได้แค่เพียงคนแก่ แต่ไม่ใช่ผู้ใหญ่^{๑๐}

๒.๒ **มีจิตสากล** เมื่อเข้าใจเพื่อนมนุษย์และชีวิตสัตว์โลกแล้ว ต่อไปแผ่ขยายจิตไปให้ไพศาลเนื่อง ๆ การแผ่ขยายจิตไปเนื่อง ๆ จะทำให้รัศมีจิตของเราสัมผัสกับจิตใญ่ผู้อื่น จะก่อให้เกิดความเข้าอกเข้าใจกัน^{๑๑} เรียกว่า อัมปมัญญา คือ ธรรมที่แผ่ไม่มีประมาณไปยังมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายอย่างกว้างขวางเสมอกันไม่จำกัดขอบเขต^{๑๒}

๒.๓ **มีเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา** การมีมนุษย์สัมพันธ์อันดี ต้องมีใจเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาประกอบเสมอกันหรือเรียกว่า พรหมวิหาร ๔ เป็นธรรมที่ทำให้คนเป็นพรหม มีจิตใจเป็นที่พึ่งที่อาศัยของบุตร และมนุษย์ทั้งหลาย การทำใจให้เป็นพรหมนั้นพึงทำได้ ดังนี้

(๑) เมตตา “ความรัก” (Friendliness) ความปรารถนาดี มีไมตรี ต้องการช่วยเหลือให้ทุกคนประสบประโยชน์และความสุข^{๑๓} ตั้งจิตปรารถนาดีขอให้ผู้อื่นมีความสุข คำแผ่เมตตาที่ใช้เป็น

^๙ไชย ณ พล อัครศุภเศรษฐ์, **นิสัยแห่งความสำเร็จ**, (กรุงเทพมหานคร : เพรส มีเดีย, ๒๕๓๘), หน้า ๖๗.

^{๑๐}สุจิตรา พรหมนุชาธิป, **มนุษย์สัมพันธ์**, (กรุงเทพมหานคร : สุวีริยาสาส์น, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒๐-๑๒๑.

^{๑๑}พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **พุทธพิธีวิธีแห่งบุญ**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ต้นบุญ, ๒๕๕๒), หน้า ๖๕-๖๖.

^{๑๒}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๕๓๔.

^{๑๓}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **ธรรมบุญชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๒๐.

หลักว่า “สพเพ สตตา อเวรา อพยาปชฌา อนีมา สุขี อุตตानं परिหรณฺตุ แปลว่า ขอสัตว์ทั้งหลายที่เป็นเพื่อนทุกข์ เกิด แก่ เจ็บตาย ด้วยกันหมดทั้งสิ้นจงเป็นสุขเป็นสุขเถิด อย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย จงเป็นสุขเป็นสุขเถิดอย่าได้เบียดเบียนซึ่งกันและกันเลย จงเป็นสุขเป็นสุขเถิดอย่าได้มีความทุกข์กาย ทุกข์ใจเลย จงมีความสุขกายสุขใจรักษาตนให้พ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้นเถิด ผู้เจริญเมตตาธรรมอยู่เสมอ จนจิตมั่นในเมตตา มีเมตตาเป็นคุณสมบัติประจำใจ จะเป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างตนเองและผู้อื่นได้เป็นอย่างดีและจะได้รับอานิสงส์เป็นผลดี ๑๑ ประการ^{๑๔} คือ ๑) หลักก็เป็นสุข ๒) ตื่นก็เป็นสุข ๓) ไม่ฝันร้าย ๔) เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย ๕) เป็นที่รักของอมมนุษย์ทั้งหลาย ๖) เทวดาย่อมรักษา ๗) ไม่ต้องภัยจากไฟ ๘) จิตเป็นสมาธิง่าย ๙) สีหน้าผ่องใส ๑๐) เมื่อจะตายก็สงบไม่หลงสติ ๑๑) ถ้ายังไม่บรรลุคุณวิเศษที่สูงกว่าย่อมเข้าถึงพรหมโลก

(๒) กรุณา (Compassion) คือ ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ใฝ่ใจในอันจะปลดปล่อยบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์

(๓) มุทิตา (Sympathetic Joy) คือ ความยินดี ในเขาเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข มีจิตผ่องใสบันเทิง กอปรด้วยอาการแช่มชื่นเบิกบานอยู่เสมอ ต่อสัตว์ทั้งหลายผู้ดำรงในปกติสุข พลอยยินดีด้วยเมื่อเขาได้ดีมีสุข เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป

(๔) อุเบกขา (Neutrality) คือ ความวางใจเป็นกลาง อันจะให้ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา คือ มีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรมดุจตราขึง ไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง พิจารณาเห็นกรรมที่สัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว อันควรได้รับผลดีหรือชั่ว สมควรแก่เหตุอันตนประกอบ พร้อมทั้งจะวินิจฉัยและปฏิบัติตามธรรม รวมทั้งรู้จักวางเฉยสงบใจมองดู ในเมื่อไม่มีกิจที่ควรทำ เพราะเขารับผิดชอบตนได้ดีแล้ว เขาสมควรรับผิดชอบตนเอง หรือเขาควรได้รับผลอันสมกับที่ความรับผิดชอบของตน ผู้ดำรงในพรหมวิหารนี้ ย่อมช่วยเหลือมนุษย์สัตว์ทั้งหลาย สร้างความสัมพันธ์กับทุก ๆ คนโดยไม่เลือกว่าคนนี้เป็นญาติ ผู้ดีมีใจ มีเกียรติ มีตำแหน่งก็คบค้าสมาคมด้วยโดยไม่หวาดหวั่น ด้วยความเมตตา กรุณาและย้อมรักษาธรรมไว้ได้ด้วยอุเบกขา ดังนั้น แม้จะมีกรุณาที่จะช่วยเหลือปวงสัตว์แต่ก็ต้องมีอุเบกขาด้วยที่จะมิให้เสียธรรม^{๑๕}

๓) **กระบวนการของมนุษย์สัมพันธ์ในครอบครัว** ครอบครัวเป็นสถาบันที่สำคัญมากในการอบรมดูแลลูก ๆ การมีมนุษยสัมพันธ์ของคนในครอบครัว พ่อแม่จะต้องเป็นรูปแบบที่ดีต่อลูก ๆ คือ พ่อแม่จะต้องมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อกันก่อน แล้วจึงอบรมสั่งสอนลูกและให้ลูกมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อลูกด้วยกัน และมีมนุษยสัมพันธ์ต่อพ่อแม่และญาติพี่น้อง รวมถึงลุง ป้า น้า อา ปู่ ย่า ตา ยาย ที่เราต้องไปมาหาสู่กัน พ่อแม่ในครอบครัวจะต้องมีบทบาทนำลูก ๆ ในการพัฒนาจิตใจ มีจิตใจดี มีคุณธรรมจริยธรรมสูง มีความเสียสละ ให้ความรัก ความยกย่องซึ่งกันและกัน มีพฤติกรรมที่แสดงต่อกันด้วยความรัก ไม่ใช่ใช้อารมณ์ในการตัดสินปัญหาควรเป็นผู้มีเหตุผลเข้าใจปัญหา รับสภาพความจริง และหาวิธีแก้ปัญหาแก้ข้อขัดแย้งในครอบครัวให้ได้ ถ้ามีปัญหาควรที่จะจัดที่สาเหตุของปัญหาเลยได้ยิ่ง

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๕๓-๒๕๔.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๒๔-๑๒๗.

ดี เมื่อลูกเห็นตัวอย่างที่ดี ๆ ไม่ว่าจะเป็นวิธีการพูดคุยการให้ความรักให้เกียรติ ความเสียสละ การยกย่องซึ่งกันและกัน จากพ่อแม่ก็จะนำเอารูปแบบดี ๆ ไปใช้พัฒนาตนเอง

๔) **หน้าที่ของบุตรต้องปฏิบัติต่อบิดามารดา** ตามหลักทศ ๖ ได้กำหนดให้บุตรธิดาพึงบำรุงมารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้า โดยหน้าที่ ๕ ประการ คือ (๑) ท่านเลี้ยงเรามา เราจักเลี้ยงท่านตอบ (๒) จักทำกิจของท่าน (๓) จักดำรงวงศ์สกุล (๔) จักปฏิบัติตนให้เหมาะสมที่จะเป็นทายาท และ (๕) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน^{๑๖}

๓.๑.๒ ทักขินทศ ทิศเบื้องขวา คือ ทิศใต้ ได้แก่ ครูอาจารย์ มีสาระสำคัญ ดังนี้

๑) **หน้าที่ของครูอาจารย์ที่มีต่อศิษย์** ครูอาจารย์อนุเคราะห์ศิษย์ด้วยหน้าที่ ๕ ประการ คือ (๑) แนะนำดี (๒) ให้เรียนดี (๓) บอกความรู้ในศิลปวิทยาทุกอย่างด้วยดี (๔) ยกย่องให้ปรากฏในมิตรสหาย (๕) ทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย ศิษย์ นักเรียน นิสิต นักศึกษา ก็มีหน้าที่ปฏิบัติต่อครูอาจารย์ ๕ ประการ เช่นกัน คือ (๑) ลูกขืนยืนต้อนรับ (๒) เข้าไปคอยรับใช้ (๓) การเชื่อฟัง (๔) ดูแลปรนนิบัติ และ (๕) เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ^{๑๗}

๒) **หลักมนุษยสัมพันธ์ของครูอาจารย์** มนุษย์สัมพันธ์สำหรับครู คือ ผู้เป็นครูจะต้องมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อนักเรียน ผู้ปกครอง เพื่อนครูด้วยกัน และบุคคลทั่วไปในโรงเรียนและชุมชน เพราะถ้าครูไม่มีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อบุคคลอื่นแล้ว การเรียนการสอนย่อมจะไม่ได้ผลเท่าที่ควร นักเรียนก็ไม่ได้รับการศึกษาที่ดี เด็กก็ไม่สามารถพัฒนาให้เจริญขึ้นได้ ฉะนั้นบทบาทที่ครูอาจารย์กระทำต่อศิษย์ ในสถานศึกษาจะต้องเป็นบทบาทของครูที่มีมนุษยสัมพันธ์ที่ดี สม่่าเสมอต่อเด็กแม้จะทำโทษเด็ก ว่ากล่าว ตาหนิดเตียน หรือการลงทัณฑ์ ครูอาจารย์จำต้องมีเหตุผล ไม่แสดงความโมโห น้อยใจออกมา ควรรู้จักวิธีอบรมสั่งสอนลูกศิษย์ ให้เข้าใจเจตนาที่ดีของครู ว่าการทำโทษนี้ เพื่อหวังให้ลูกศิษย์ดีต่อไปในอนาคต การทำโทษควรเป็นการทำโทษที่เป็นการสร้างสรรค์ไม่ใช่การทำลายให้เด็กเจ็บตัว เป็นต้น หรือว่ากล่าวเด็กด้วยการใส่อารมณ์ โมโหและพูดจาอย่างรุนแรง ไม่สุภาพ ฉะนั้นครูจะต้องเป็นครูแบบที่ดีให้กับศิษย์ในสถานศึกษาในทุก ๆ อริยาบถไม่ว่าการแต่งกาย นิสัย การสอน การพูดคุย การขยันหมั่นเพียร การปฏิบัติตนตรงต่อเวลา การเอาใจใส่ในการอบรมสั่งสอนศิษย์ ครูจะต้องกระทำสม่ำเสมอ และจะต้องสร้างสัมพันธ์ภาพกับลูกศิษย์ทุกคนในชั้นเท่านั้นยังไม่พอ

จะต้องสร้างสัมพันธ์ภาพไปถึงพ่อแม่ด้วย และมีสัมพันธ์ภาพกับเพื่อนครู ภารโรง ผู้บังคับบัญชาด้วย ตลอดจนประชาชนในชุมชน สิ่งใดที่กระทำแล้วถือว่าเป็นการสร้างสรรค์ เป็นการพัฒนาให้สังคมเจริญ ครูควรกระทำสิ่งนั้น เช่น ให้ความร่วมมือต่อสังคมทำบุญ อบรมสั่งสอนศิษย์ และประชาชนในชุมชน มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ มีความสุภาพ มีศิลปะในการสนทนา มีน้ำใจรู้จักชนะใจคน มีวิธีการพัฒนาโรงเรียนให้เจริญ จัดบริการแนะแนวที่ดีให้เด็กและประชาชน เป็นตัวอย่างที่ดีในการรักษาความสะอาดบริเวณโรงเรียน มีความขยันหมั่นเพียรในการสอน การประเมินผล และติดตามผลนักเรียน จัดสวัสดิการที่มีประโยชน์ให้เด็กและผู้ปกครอง จัดโครงการที่เป็นการพัฒนาต่อบุคลิกภาพ พัฒนาบ้านเรือน พัฒนาการเกษตร และสหกรณ์ให้ประชาชน เป็นโครงการร่วมกันกับ

^{๑๖}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๒.

^{๑๗}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๘/๒๑๓.

ชุมชน เป็นต้น^{๑๔} การสร้างความสัมพันธ์กับลูกศิษย์ควรปฏิบัติ ดังนี้ (๑) รักศิษย์ ตั้งใจสอนวิชาความรู้ ให้แก่ศิษย์อย่างดีที่สุด (๒) รับฟังปัญหาและความคิดเห็นของศิษย์ (๓) ให้ความสนทนาศิษย์ทั่วหน้า (๔) ไม่ใช้อารมณ์และอำนาจ (๕) ไม่ข่มขู่ศิษย์ (๖) ไม่ลำเอียง (๗) ให้กำลังใจ (๘) ให้รางวัล และมีการทำโทษอย่างเหมาะสม (๙) ไม่ขี้บ่น (๑๐) ขยันตรวจงาน ตรวจแบบทดสอบ (๑๑) ขยันดูแลเอาใจใส่ศิษย์ ทั้งด้านการสอน และการอบรมจริยธรรม และ (๑๒) ทำตนเสมอต้นเสมอปลาย

สรุปว่า ครู คือ ผู้ตระหนักรู้ เอาใจจดจ่อในความดีอันมีอยู่ในตัวคนหรือสิ่งของ ครูเป็นผู้ตระหนักรู้โดยใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญในสิ่งที่ ดี-ชั่ว ถูก-ผิด ควร-ไม่ควร และเป็นผู้ที่ศิษย์ควรตระหนักรู้ ในสมัยโบราณ“ครู” หมายถึง ผู้นำผู้เปิดประตูทางวิญญาณของศิษย์ไปสู่คุณธรรมชั้นสูง ความหมายแสดงหน้าที่ของครู คือ ผู้อบรมสั่งสอนถ่ายทอดวิชาความรู้ให้แก่ศิษย์ เป็นผู้ที่มีความหนักแน่นควรแก่การเคารพบูชาของศิษย์ ปัจจุบัน ครู หมายถึงผู้ประกอบวิชาชีพอย่างหนึ่งที่ทำหน้าที่สอนคน และมักจะใช้กับผู้สอนในระดับที่ต่ำกว่าวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยหรือสถาบันอุดมศึกษาปัจจุบัน คำว่า “ครู” กับ “อาจารย์” มักจะใช้ปะปนหรือควบคู่กันอยู่เสมอ จนบางครั้งดูเหมือนจะมีความหมายเป็นคำคำเดียวกัน แต่ตามความเป็นจริงแล้ว รากศัพท์เดิมของคำว่า “อาจารย์” ไม่เหมือนกับคำว่า “ครู” และเมื่อพิจารณาถึงความหมายดั้งเดิมแล้วยังไม่เหมือนกัน มีหลักธรรมในพระพุทธศาสนาสำคัญที่เกี่ยวกับครูอาจารย์ ๒ หลักธรรม คือ กัลยาณมิตรธรรม ๗ และ สัปปริสธรรม ๗ ซึ่งจะได้อธิบายในโอกาสต่อไป

๓.๑.๓ ปัจฉิมทิส ทิศเบื้องหลัง คือ ตะวันตก ได้แก่ บุตรภรรยา (สามี) ทิศตะวันตกหรือทิศเบื้องหลัง เป็นทิศที่ถูกกำหนดให้เป็น บุตรภรรยา หรือสามี ทิศเบื้องหลังหรือตะวันตก ตรงกับภาษาบาลีว่า ปัจฉิมทิส สถาบันครอบครัวเป็นสถาบันที่เล็กที่สุดของสังคม ซึ่งสมาชิกในครอบครัวประกอบด้วย สามี ภรรยา และบุตร แต่ละคนก็มีหน้าที่รับผิดชอบต่อกันรอบรู้ ต่อตนเองในระหว่างอยู่ร่วมกัน การที่จะอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขนั้น ต้องมีการปรับตัวเองให้เข้ากับสภาพแวดล้อมรอบด้านที่ตนสัมพันธ์ด้วย การสำรวจตนเอง การมองตนเอง หาข้อบกพร่องของตนแล้วแก้ไขเป็นสิ่งที่มองข้ามไม่ได้สำหรับการอยู่ร่วมกันในครอบครัว พระพุทธศาสนาได้กำหนดหน้าที่ของภรรยาที่พึงมีต่อสามีมี ๕ ประการ ดังนี้คือ

- ๑) จัดการงานดี
 - ๒) สงเคราะห์คนข้างเคียง
 - ๓) ไม่ประพฤตินอกใจสามี
 - ๔) รักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้
 - ๕) ขยันไม่เกียจคร้านในกิจการทั้งปวง
- และสามีก็พึงมีหน้าที่ต่อภรรยา ดังนี้
- ๑) ให้การยกย่องภรรยาของตน
 - ๒) ไม่ดูหมิ่นภรรยา
 - ๓) ไม่ประพฤตินอกใจภรรยา

^{๑๔} จุฬา บุรีภักดี, มนุษย์สัมพันธ์สำหรับครู, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : วิทยาลัยครูสวนสุนันทา, ๒๕๓๕), หน้า ๒๗.

๔) มอบความเป็นใหญ่ในบ้านให้

๕) ให้เครื่องประดับตามสมควร^{๑๙}

๓.๑.๔. อุดมคติ ทิศเบื้องซ้าย คือ ทิศเหนือ ได้แก่ มิตรสหาย ทิศเบื้องซ้ายหรือทิศเหนือ ถูกกำหนดให้เป็นมิตรสหายมีสาระสำคัญ ดังนี้

๑) **หน้าที่ของมิตรที่มีต่อมิตร** คนเราทุกคนมีพรหมมีพวกหรือมิตรสหาย การคบค้าสมาคมกันเป็นเรื่องปกติของคนในสังคม แต่การคบกันนั้นจะอยู่ในระดับใด อาจเป็นเพื่อนแท้ หรืออาจจะเป็นเพื่อนเทียมแล้วค่อย ๆ พัฒนาศึกษาพฤติกรรมซึ่งกันและกันเรื่อย ๆ จนเป็นเพื่อนที่สนิท โดยสภาพรวมมนุษย์มีหน้าที่ต่อมิตร ๕ ประการ คือ (๑) การให้ (๒) กล่าววาจาเป็นที่รัก (๓) ประพฤติตนให้เป็นประโยชน์ (๔) วางตนสม่ำเสมอ และ (๕) ไม่พูดจากลวง^{๒๐} หน้าที่ที่มิตรต้องปฏิบัติต่อกันและกันเพื่อความสมบูรณ์ระหว่างมิตรทั้งสองฝ่ายมีลักษณะ ๕ ประการ คือ (๑) ป้องกันมิตรผู้ประมาทแล้ว (๒) ป้องกันทรัพย์ของมิตรผู้ประมาทแล้ว (๓) เมื่อมีภัยเอาเป็นที่พึ่งพำนักได้ (๔) ไม่ละทิ้งในยามวิบัติ และ (๕) นับถือตลอดถึงวงศ์ของมิตร^{๒๑}

๒) **หลักมนุษยสัมพันธ์ของมิตร** บุคคลผู้ที่จะทำให้มิตรสหายมีความสนิทสนม อยากคบหา อยากเข้าใกล้ อยากปฏิสัมพันธ์ด้วยนั้น ต้องประกอบด้วยองค์ธรรมเหล่านี้ คือ (๑) ให้สิ่งที่ให้ได้ยาก (๒) ทำสิ่งที่ทำได้ยาก (๓) อุดหนุนถ้อยคำที่อุดหนุนได้ยาก (๔) เปิดเผยความลับแก่เพื่อน (๕) ปิดความลับของเพื่อน (๖) ไม่ทอดทิ้งในยามวิบัติ (๗) เมื่อเพื่อนสิ้นโอกาสสมบัติก็ไม่ดูหมิ่น (๘) เป็นที่รักที่พอใจของเพื่อน (๙) เป็นที่เคารพ (๑๐) เป็นที่ยกย่อง (๑๑) คำพูดเกิดไมตรี (๑๒) เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ (๑๓) พุดถ้อยคำลึกซึ้งได้ (๑๔) ไม่ชักนำในอูฐ^{๒๒} มนุษย์สัมพันธ์เป็นกระบวนการจูงใจคนและความสำเร็จของมนุษย์สัมพันธ์อยู่ที่ใจของเรา คนเราจะมีความสัมพันธ์กัน โกรธกันเกลียดชังกัน อิจฉาริษยา นินทาว่าร้าย ทะเลาะวิวาท บาดหมาง โมโหโทโส ผูกใจเจ็บ พยาบาท มีอารมณ์ร้ายต่อกัน หรือมีใจรักกันเคารพกัน เห็นอกเห็นใจกัน เอาใจเขามาใส่ใจเรา ยอมรับนับถือให้เกียรติซึ่งกันและกัน มีความศรัทธาต่อกัน ยกย่องกัน ก็มาจากใจเรา เมื่อเรามีจิตใจที่ดี ไม่มีอคติ ก็สามารถที่จะสร้างมนุษยสัมพันธ์กับบุคคลอื่นได้ดี เริ่มต้นด้วยการสร้างมิตรภาพด้วยความรัก โดยฝึกหัดทำใจและปรารถนาดีต่อทุกคนที่พบปะ ความรักย่อมดึงดูดความรัก ความชอบย่อมดึงดูดความชอบ

เราให้ความรักโดยการเปิดฉากทักทายผู้อื่นก่อน ยิ้มกับผู้อื่นก่อน ยกมือไหว้ผู้อื่นก่อน พุดกับผู้อื่นก่อนยอมอยู่ในฐานะที่เป็นต่อ การปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นนั้นอย่ามัวรักษาเหลี่ยม ถือตัวถือนตน ต้องรอให้คนอื่นทักก่อนจึงจะทัก คนอื่นพุดก่อนจึงจะพุด คนอื่นยิ้มก่อนจึงจะยิ้ม ก็อาจจะเป็นคนที่ยืนอยู่อย่างโดดเดี่ยวเดียวดายไม่มีใครเข้าไปคบค้าสมาคมด้วย การเข้าไปทักทาย หรือสร้างมิตรกับบุคคลอื่นนั้น เราจะต้องยิ้ม มีกิริยาวาจาสุภาพ ควรระวังการทักทาย อย่าให้เกิดผลลบขึ้น ควรให้เกียรติกัน ควรสร้างความประทับใจ ความจริงใจ ความตั้งใจจริง ไม่ใช่การเสแสร้งแกล้งทำแวนตาของบุคคลที่มีความปรารถนาดีก็จะได้ผลตอบแทนที่น่าพอใจอย่างแน่นอน เราไม่สามารถเอาชนะใจบุคคลทุกคน

^{๑๙}ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๖๙/๒๑๔.

^{๒๐}ที.ปา (ไทย) ๑๑/๒๕๗/๒๐๘.

^{๒๑}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗๐/๒๑๕.

^{๒๒}อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๓๖-๓๗/๕๖-๕๗

ได้แต่เราควรรักษาความสัมพันธ์กับทุกคนให้มั่นคงไว้ตลอดเวลา แต่เราก็มักจะพบการตอบสนองของคนบางคนไม่เป็นไปตามที่เราตั้งใจไว้ จึงทำให้เกิดการเบียดเบียนท้อแท้ที่จะกระทำดีกับผู้อื่น สิ่งเหล่านี้เป็นของธรรมดา เราก็ควรจะหลีกเลี่ยงและเข้าใจสภาพของเขา^{๒๓}

การสร้างความสัมพันธ์อันดีกับเพื่อนร่วมงานมีหลักปฏิบัติ ดังนี้ (๑) เปิดฉากทักทายด้วยไมตรีก่อน (๒) มีความจริงใจต่อกันตลอดเวลา (๓) หลีกเลี่ยงการนินทาเพื่อนทั้งต่อหน้าและลับหลัง (๔) อย่าขัดทอดความผิดให้เพื่อน (๕) ยกย่องชมเชยเพื่อนในสิ่งที่สมควร (๖) ให้ความร่วมมือในกิจกรรมของเพื่อนด้วยความเต็มใจเสมอ (๗) ให้เพื่อนได้ทราบในเรื่องที่เขารับผิดชอบหรือเกี่ยวข้อง (๘) ฟังความคิดเห็นของเพื่อน ๆ ด้วยความตั้งใจ (๙) หลีกเลี่ยงการทำตัวเหนือเพื่อน (๑๐) ทำตนให้เสมอต้นเสมอปลาย (๑๑) มีใจกว้างเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อเพื่อนทุกคนอย่างเสมอกัน (๑๒) ออกไปพบปะสังสรรค์กับเพื่อน ๆ บ้างตามสมควร (๑๓) ให้ความเห็นอกเห็นใจช่วยเหลือเพื่อนในยามทุกข์ร้อน^{๒๔}

๓.๑.๕ เหมภูมิทิศ ทิศเบื้องต่ำ ได้แก่ บ่าว คือ ทิศเบื้องต่ำ ถูกกำหนดให้เป็นบ่าว ทิศเบื้องต่ำซึ่งบุคคลที่อยู่ทิศเบื้องต่ำหรือเบื้องล่างในอดีต ได้แก่ พวกบ่าวไพร่ รวมถึงทาสและคนรับใช้ ปัจจุบันหมายถึง ลูกจ้าง คนงาน ผู้ใต้บังคับบัญชาสำหรับในระบบราชการ หรือพนักงาน เจ้าหน้าที่ปฏิบัติงานหรือลูกจ้างในบริษัทเอกชน เป็นต้น

๑) หน้าที่ของนายที่มีต่อบ่าวและหน้าที่ของบ่าวที่มีต่อนาย ตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนาได้กำหนดหน้าที่ของนาย นายจ้างผู้บริหาร หรือผู้จัดการพึงสงเคราะห์ อนุเคราะห์ กรรมกร คนงาน พนักงาน ลูกจ้าง ผู้เป็นทิศเบื้องล่างโดยหน้าที่ ๕ ประการ ดังนี้ คือ (๑) จัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง (๒) ให้อาหารและค่าจ้าง (๓) ดูแลรักษายามเจ็บป่วย (๔) ให้อาหารที่มีรสแปลกเมื่อมีโอกาส (๕) ให้หยุดงานตามเทศกาลและโอกาส^{๒๕} ทาส กรรมกร คนงาน คนรับใช้ พนักงาน ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ที่เปรียบเสมือนเป็นทิศเบื้องล่าง ให้ปฏิบัติต่อนาย เจ้านาย ผู้ที่ทำหน้าที่สูงกว่าตามสายงาน เช่น รองผู้จัดการ ผู้จัดการ ผู้บังคับบัญชา ตามหลักปฏิบัติ ๕ ประการ ดังนี้ (๑) เข้าทำการงานก่อนนาย (๒) เลิกการงานทีหลังนาย (๓) ถือเอาแต่ของที่นายให้ (๔) ทำการงานให้ดีขึ้น (๕) นำคุณความดีของนายไปสรรเสริญแก่ผู้อื่นหรือสาธารณชน^{๒๖}

๒) หลักมนุษยสัมพันธ์ของนาย (ผู้บริหาร) และบ่าว (พนักงาน) มีดังนี้

๒.๑ หลักมนุษยสัมพันธ์ของนาย (ผู้บริหาร) ที่ควรมีต่อบ่าว (พนักงาน) ได้แก่

(๑) รู้จักควบคุมตนเองในด้านต่าง ๆ คือ ๑) ไม่โมโหฉุนเฉียว ๒) ไม่หลงอำนาจ ๓) ไม่หลงตัวเองว่าเก่งกว่าคนอื่น ๔) ไม่ตัดสินใจเวลาโกรธ ๕) ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง

(๒) รู้จักส่งเสริมกำลังใจ ดังนี้ ๑) ถ้าเขาเสียใจไม่นานนักเขาอาจจะหาย แต่ถ้าเขาน้อยใจคงต้องใช้เวลามากกว่าจะหายได้ ๒) พยายามเอาใจเขามาใส่ใจเรา ๓) แสดงความเชื่อมั่นในตัวผู้ใต้บังคับบัญชา ๔) ยกย่องเมื่อเขาทำความดี ๕) เอาใจใส่และเห็นใจในความยากลำบากของเขาบ้าง

^{๒๓} จุฬา บุรีภักดี, มนุษยสัมพันธ์สำหรับครู, หน้า ๒๔.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓-๔.

^{๒๕} เกิด ธนชาติ, คู่มือคลังปรัยัธธรรม เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิอิทธิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๔๘๒.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๓.

(๓) รู้จักการให้รางวัล เช่น ๑) ให้รางวัลโดยไม่ทำให้รางวัลนั้นเป็นเครื่องทำให้คนอื่นเกลียดชังเขา ๒) หลีกเลี่ยงการข่มขู่และขู่เชิญ ให้รางวัลดีกว่าการทำโทษ ๓) ให้รางวัลพอเหมาะกับผลงานที่ได้ทำสำเร็จ ๔) ใครทำดีให้รางวัลตอบแทน ๕) ให้รางวัลที่เป็นเครื่องแสดงน้ำใจมากกว่าเป็นเครื่องแสดงสินน้ำใจ คือ ให้เห็นความสำคัญของความสัมพันธ์ทางใจมากกว่าสิ่งของ

(๔) รู้จักวิพากษ์วิจารณ์ เช่น ๑) ไม่ตำหนิต่อหน้าผู้อื่น ๒) หลีกเลี่ยงการตำหนิอันเกิดจากสาเหตุสุดวิสัย ๓) ตำหนิว่าอะไรผิดมากกว่าตำหนิว่าใครผิด ๔) ก่อนจะตำหนิให้ฟังความคิดเห็นของเขาก่อน ๕) วิจารณ์หรือตำหนิด้วยอาการสุภาพ ไม่ตำหนิเวลาโกรธ

(๕) รู้จักฟัง เช่น ๑) พยายามฟังให้มาก ๒) พูดย่อที่จำเป็น ๓) แสดงความเอาใจใส่และตั้งใจเวลาฟัง ๔) ฟังเพื่อหาข้อยุติ มิใช่ฟังเพื่อหาทางหรือข้อโต้แย้งหรือจับผิด ๕) ฟังให้ตลอด อย่าขัดจังหวะโดยไม่จำเป็นเมื่อผู้ใดกำลังแสดงความคิดเห็น

๒.๒ หลักมนุษยสัมพันธ์ของบ่าว (พนักงาน) ๑) เรียนรู้นิสัยของผู้บังคับบัญชา ๒) ทำงานให้ดีหลีกเลี่ยงการประจบสอพลอ ๓) ทำงานเพื่อทำให้ความคิดของผู้บังคับบัญชาเกิดผล ๔) ให้ความเคารพยกย่องผู้บังคับบัญชาตามฐานะ ๕) อย่าก่อเรื่องทะเลาะวิวาทกับเพื่อนร่วมงาน ๖) อย่ารบกวนผู้บังคับบัญชาในเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ๗) เข้าหาผู้บังคับบัญชาให้เหมาะสมกับโอกาสอันควร ๘) อย่านิทนานายลับหลัง ๙) แสดงความขอบคุณเมื่อผู้บังคับบัญชาปฏิบัติต่อเรา ๑๐) สรรเสริญคุณความดีของผู้บังคับบัญชาในโอกาสอันควร ๑๑) อย่าบ่นถึงความยากลำบากต่อหน้าผู้บังคับบัญชา ๑๒) ลองประเมินตนเองดูบ้าง^{๒๗}

๓.๑.๖ อุปริบทศ ทิศเบ็องบน ได้แก่ พระสงฆ์ กำหนดให้พระสงฆ์เป็นทิศเบ็องบน ดังนี้

๑) **หน้าที่ของพระสงฆ์** พระสงฆ์ นักบวช ผู้เปรียบเสมือนทิศเบ็องบน ย่อมอนุเคราะห์พุทธบริษัท เหล่าอุบาสก อุบาสิกาเพื่อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ด้วยหน้าที่ ๖ ประการ คือ

- ๑.๑ ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว
- ๑.๒ ให้ตั้งอยู่ในความดี
- ๑.๓ อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจอันงาม
- ๑.๔ ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง
- ๑.๕ อธิบายสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง
- ๑.๖ บอกทางสวรรค์ให้^{๒๘}

๒) **หลักปฏิสัมพันธ์ของพระสงฆ์** วัดเป็นแหล่งพบปะให้เกิดการปฏิสัมพันธ์เนื่องจากในสมัยโบราณองค์กรทางสังคมมีน้อยไม่สลับซับซ้อนมากมายยุคปัจจุบันนี้ วัดจึงกลายเป็นสถาบันทางสังคมที่มีความสำคัญที่ประชาชนให้การยอมรับและพึ่งพาอาศัยได้อย่างเต็มที่ มองในสภาพผังเมืองเราจะเห็นชัดว่าหมู่บ้านโบราณส่วนมากจะมีวัดตั้งอยู่กลางหมู่บ้านแวดล้อมด้วยบ้าน ครอบครัวยุคประชาชนแต่ละครอบครัวมีความผูกพันกับวัดอย่างต่อเนื่อง วัดจึงเป็นศูนย์รวมชุมชนที่ทำหน้าที่สนับสนุน ส่งเสริม สงเคราะห์ ประชาชนในรูปแบบต่าง ๆ ดังนี้

^{๒๗} สุจิตรา พรหมนุชาธิป, มนุษยสัมพันธ์, หน้า ๑๓๒-๑๓๓.

^{๒๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗๒/๒๑๖.

๒.๑ วัดเป็นโรงพยาบาลของชุมชน วัดในสมัยโบราณเกือบทุกวัดมียาสมุนไพรชนิดต่าง ๆ ไว้สงเคราะห์แก่ประชาชนผู้เจ็บไข้ได้ป่วยฟรี ใครป่วยเป็นโรคอะไร หนักเบาอย่างไร ไปปรึกษาที่วัด โดยมีพระภิกษุท่านทำหน้าที่เป็นหมอรักษาโรคทางกายให้ด้วยและทางใจให้ด้วย

๒.๒ วัดเป็นวิทยาลัยการแพทย์และพยาบาล เนื่องจากประชาชน พึ่งพาอาศัยวัดเป็นที่เยียวยารักษาโรคมาเป็นเวลานาน ทางวัดก็ต้องเตรียมยาไว้ให้ประชาชนอย่างพร้อมเพรียง พระสงฆ์ซึ่งก็คือ ลูกหลานชาวบ้านข้างวัดที่บวชเข้ามาแล้วมีความชอบ หรือใจรักในด้านการทำยา ก็จะศึกษาเล่าเรียนจากตำราภายในวัดที่ครูอาจารย์สอนสืบทอดกันมา ในขณะเดียวกันก็ทำหน้าที่ปฏิบัติการ โดยการนำความรู้ที่เรียนจากตำราการรักษาได้เลย เป็นการศึกษาที่มีภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติควบคู่กันไป

๕.๓ วัดเป็นศูนย์รวมความคิดด้านการพัฒนาชุมชน การพัฒนาด้านอุปโภคบริโภค ถนนหนทาง แหล่งน้ำ สวนป่า ศาลา ที่พัก ในสมัยโบราณนั้นไม่ต้องวางแผนพัฒนามาจากรัฐแต่ชุมชนคิดกันเองหางบประมาณเอง ดำเนินการเอง โดยใช้วัดเป็นศูนย์รวมทางการระดมความคิดระดมพลังกายพลังใจ มุ่งมั่นสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ เพื่อชุมชนโดยมุ่งบุญกุศลเป็นจุดหมายปลายทางพัฒนาที่เกิดขึ้น จากความต้องการอย่างแท้จริง ทุกคนทุ่มเทกำลังกายกำลังใจ กำลังทรัพย์ในด้านการพัฒนาอย่างแท้จริง ทำให้งานที่ออกมามีประสิทธิภาพตามเหตุปัจจัยที่จะเอื้ออำนวยในสมัยนั้น

๒.๔ วัดเป็นศูนย์รวมใจของประชาชน ยามใดที่ประชาชนประสบปัญหาต่าง ๆ ทางจิตใจ หรือปัญหาความขัดแย้งในครอบครัว หรือในชุมชนทุกคนจะมุ่งหน้าเข้าวัดเพื่อปรึกษาพระสงฆ์ให้พระสงฆ์เป็นผู้ชี้ทางออกให้ ปัญหาส่วนใหญ่ก็จะสิ้นสุดลงเพราะต่างฝ่ายต่างก็เคารพเชื่อฟังพระพร้อมที่จะแก้ปัญหาด้วยอหิงสาและสันติวิธีร่วมกัน

๒.๕ วัดเป็นศูนย์พัฒนาการอันยิ่งใหญ่ของชุมชน เป็นที่ทราบกันอยู่โดยทั่วไปว่า มหรสพใด ๆ แบบไทย ที่ชุมชนจัดขึ้นด้วยภูมิปัญญาของตนเอง เวลาจะจัดให้มีการแสดงก็มักจะแสดงในวัด ซึ่งส่วนมาก มหรสพเหล่านี้ก็คือ กิจกรรมการศึกษาที่ประชาชนจะได้รับโดยผ่านการแสดงนั่นเอง ในเนื้อหาของมหรสพส่วนมากมักจะมึธรรมชาติกรรมแทรกอยู่ไม่มากก็น้อย ตามแต่จะมีลักษณะอย่างไร ตัวอย่างเช่น หนึ่งใหญ่วัดขนอน เป็นต้น

๒.๖ วัดเป็นหอศิลป์ประจำชุมชน กล่าวได้ว่า ศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมอันล้ำค่าแบบไทยมีอยู่ในวัดแทบทั้งสิ้น ประชาชนคนใดมีความปรารถนาจะแสดงออกซึ่งจินตนาการอันงดงามในด้านใด ก็มาแสดงฝากฝีมือไว้ที่วัดได้ เราจึงพบว่า ศาสนสถาน ศาสนวัตถุ และศิลปะสถาปัตยกรรมที่มีอยู่ในขณะนี้ ล้วนเป็นมรดกตกทอดจากอดีตสู่ปัจจุบันเป็นศิลปะอันงดงามบริสุทธิ์ เพราะผู้ผลิตมิได้หวังเงินทอง หรือความมั่งคั่งใด ๆ อันมีจิตใจประกอบด้วยโลภะ แต่ผู้สร้างหวังบุญเป็นที่ตั้งจึงเป็นศิลปะที่ออกมาด้วยความบริสุทธิ์จากหัวใจแห่งดวงใจ

๒.๗ วัดเป็นเนืองนาคของประชาชน ประชาชนทั่วไปหวังบุญกุศลให้แก่ชีวิตได้พบความสงบเย็น ก็มุ่งหน้าเข้าวัดบำเพ็ญกิริยาวัตถุต่าง ๆ ได้อย่างอัมเอมใจ ไม่ว่าให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ปรับทัศนคติ หรือทักสิริให้ตรงนบว่าเป็นเรื่องบุญกุศลทั้งสิ้น

๒.๘ วัดเป็นศูนย์กลางการศึกษา การศึกษาวิชาการต่าง ๆ ในสมัยโบราณล้วนอยู่ในวัด บางอย่างพระเป็นผู้สอน บางอย่างวัดเป็นเพียงผู้อำนวยการความสะดวก ผู้เชี่ยวชาญด้านต่าง ๆ จะมาดำเนินการเอง ชื่อวิชาที่โด่งดังและเลื่องลือล้วนมาจากวัดทั้งสิ้น^{๒๙}

๓) **หลักการสร้างปฏิสัมพันธ์ของพระสงฆ์กับพระสงฆ์** นอกจากพระสงฆ์จะปฏิสัมพันธ์กับฆราวาสแล้ว การปฏิสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์ด้วยกันก็นับว่าเป็นเรื่องสำคัญ พระสงฆ์เป็นหมู่คณะที่มีระเบียบปฏิบัติตามพระวินัยในพระไตรปิฎกตั้งมาอยู่แล้ว เคารพกันด้วยลำดับพรรษาอาวุโสเป็นธรรมเนียมปฏิบัติกันมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล สังคมสงฆ์จึงมีระเบียบและงดงาม ดังนี้

๓.๑ รู้จักเคารพยำเกรง พระเถระ พระผู้หลักผู้ใหญ่

๓.๒ รู้จักเข้าไปหาปฏิสนธิฐานกับพระเถระ พระอาคันตุกะที่ท่านมาเยี่ยม หรือเจาะเจอท่าน ไต่ถามข้อสงสัย ขอคำแนะนำเป็นครั้งคราว

๓.๓ เป็นผู้สงบเสงี่ยมเจียมกาย เจียมวาจา เจียมใจ

๓.๔ เป็นผู้มีความประพฤติดี ไม่เป็นที่รังเกียจของหมู่คณะในเรื่องความประพฤติ

๓.๕ เป็นผู้สนใจศึกษาค้นคว้าอยู่เสมอ ไม่ทอดธุระในเรื่องการศึกษาหาความรู้เพิ่มเติม

๓.๖ มีความเพียรพยายามเพื่อละเว้นสิ่งไม่ดีต่าง ๆ และพยายามทำความดีด้วยเรี่ยวแรงและกำลังทั้งหมด โดยมีเป้าหมายที่การหลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวง

๓.๗ เมื่อเข้าประชุม ไม่พูดมาก ไม่พูดเรื่องไร้สาระ ออกความเห็นบ้าง ขอให้ผู้อื่นออกความเห็นบ้าง และรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นด้วยดีแม้จะไม่เห็นด้วยก็ตาม ไม่ดูหมิ่นผู้อื่นที่พูดไม่เก่ง หรือไม่ค่อยพูดในที่ประชุม

๓.๘ พัฒนาขั้นห้า คือ กายและใจอยู่เสมอ เมื่อยังมีกิเลสอยู่ไม่คิดว่าตนดีพร้อมแล้ว พยายามหาข้อบกพร่องของตนและหาข้อดีของผู้อื่น เมื่อถูกถามถึงความดีของตนก็พูดแต่น้อย เมื่อถูกถามถึงความดีของผู้อื่นก็พูดอย่างเปิดเผยสร้างสรรค์และตามความเป็นจริง เมื่อถูกถามถึงความชั่วของคนอื่นก็พูดแต่น้อยหรือไม่พูดเลย^{๓๐}

๔) **หลักการสร้างปฏิสัมพันธ์ของพระสงฆ์กับคฤหัสถ์** พระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อุบาสกเมื่อมุ่งหวังฟังประกาศความเลื่อมใสต่อภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๘ ประการ^{๓๑} คือหลักปฏิบัติที่งดงามของพระภิกษุสงฆ์ที่มีต่อฆราวาสทั้งหลาย ดังนี้

๔.๑ ไม่ชวนชวายเป็นไมใช่ลาภของคฤหัสถ์ทั้งหลาย

๔.๒ ไม่ชวนชวายเป็นไมใช่ประโยชน์ของคฤหัสถ์ทั้งหลาย

๔.๓ ไม่ด่าไม่บริภาษคฤหัสถ์ทั้งหลาย

๔.๔ ไม่ยุยงคฤหัสถ์ทั้งหลายให้แตกกัน

๔.๕ กล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้า

๔.๖ กล่าวสรรเสริญพระธรรม

^{๒๙} พระมหาจรรยา สุทธิญาณ, พุทธปัญญากับการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : จัดพิมพ์โดยสถาบันปัญญานันตะ มูลนิธิภิกษุปัญญานันตะ, ๒๕๓๘), หน้า ๑๔-๑๗.

^{๓๐} วสิน อินทสระ, แนวทางพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ตามหลักพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่โรงพิมพ์เจริญกิจ, ๒๕๒๙), หน้า ๕๓๐.

^{๓๑} อ.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๘๘/๔๑๗.

๔.๗ กล่าวสรรเสริญพระสงฆ์

๔.๘ อุบาสกทั้งหลายเห็นภิกษุนั้นในที่โคจร

ภิกษุ สัตบุรุษ บุคคลเช่นนี้ย่อมได้รับการยกย่องสรรเสริญจาก หมู่คณะ เพื่อนร่วมงาน และอยู่ในที่ใด ๆ ตนก็เป็นสุข สังคมก็เป็นสุข

๕) **หลักการสร้างปฏิสัมพันธ์ของคฤหัสถ์กับพระสงฆ์** หน้าที่ของพุทธบริษัท อุบาสก อุบาสิกา พึงบำรุงพระสงฆ์ ผู้เปรียบเสมือนทิศเบื้องบนเพื่อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน โดยหน้าที่ ๕ ประการ คือ (๑) จะทำสิ่งใดก็ทำด้วยเมตตา (๒) จะพูดสิ่งใดก็พูดด้วยเมตตา (๓) จะคิดสิ่งใดก็คิดด้วยเมตตา (๔) เปิดประตูต้อนรับด้วยเมตตา (๕) ถวายปัจจัยเครื่องยังชีพตามกำลังทรัพย์และศรัทธา^{๓๒} หลักปฏิสัมพันธ์ที่สร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับพระสงฆ์ของคฤหัสถ์ที่ควรปฏิบัติเพื่อให้สัมพันธภาพระหว่างคฤหัสถ์และพระสงฆ์ดียิ่ง ๆ ขึ้น มีดังนี้ คือ

๕.๑ ไม่ละเลยการเยี่ยมเยียนภิกษุ

๕.๒ ไม่ทอดทิ้งการฟังธรรม

๕.๓ ศึกษาในอริสัจ

๕.๔ มีความเลื่อมใสมากในภิกษุผู้เป็นเถระ ผู้เป็นนวกะ และผู้เป็นมัชฌิมะ

๕.๕ ฟังธรรมอย่างไม่คอยคิดโต้แย้งเพ่งโทษด้วยวิจารณ์ญาณและความเคารพ

๕.๖ ไม่แสวงหาผู้รับทักษิณานอกศาสนานี้

๕.๗ ทำอุปัชฌาย์ในศาสนานี้ก่อน

๕.๘ ไม่ชวนชวายเป็นไม่ใช่ลาภของภิกษุทั้งหลาย

๕.๙ ไม่ชวนชวายเป็นไม่ใช่ประโยชน์ของภิกษุ^{๓๓}

ทิศหกเป็นหลักธรรมที่แสดงพันธะทางศีลธรรม (Moral Obligation) ที่บุคคลในสังคมแสดงออกต่อกัน ชีวิตปัจจุบันเป็นสังคมที่ซับซ้อนต้องพบปะสัมพันธ์กับผู้คนจำนวนมากมายมายมหาศาล แต่เมื่อจำแนกความสัมพันธ์ที่มีต่อคนเหล่านี้ ความสัมพันธ์ที่หลากหลายนั้นก็สามารถลดทอนลงเป็นความสัมพันธ์หกคู่ตามที่แสดงมาข้างต้น หลักทิศหกและหลักธรรมอื่น ๆ ที่มีเนื้อหาเป็นการแสดงพันธะทางศีลธรรมระหว่างผู้คนในสังคมที่เรียกว่า ศีลธรรมสำหรับสังคม (Social Morality) ซึ่งเป็นกฎระเบียบสำหรับดูแลพฤติกรรมของสังคมโดยอิงอยู่กับการร่วมกันกำหนดของคนภายในสังคม (Social Convention) และแตกต่างจากศีลธรรมสำหรับปัจเจกบุคคลตรงที่ไม่ได้อิงอยู่กับกฎธรรมชาติที่เรียกว่า ธรรมเนียม ดังเช่นศีลธรรมสำหรับปัจเจกบุคคลจึงไม่ได้เด็ดขาดตายตัว หากแต่เป็นสิ่งที่อาจเปลี่ยนแปลงหรือปรับให้เหมาะสมไปตามยุคสมัยได้^{๓๔} แต่อย่างไรก็ดีการสอนให้ประพฤติปฏิบัติและดำเนินชีวิตไปตามครรลองของจริยธรรม เพื่อให้สอดคล้องกับกฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับเหตุและผล โดยที่พระพุทธศาสนามีเกณฑ์การตัดสินทางจริยธรรมที่มีความแตกต่างจากแนวความคิดที่นำไปสู่การปฏิบัติในศาสนาเทวนิยมอื่น ดังนี้

^{๓๒} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๗๒/๒๑๖.

^{๓๓} อ.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๓๑/๔๗-๔๘

^{๓๔} สมภาร พรหมทา, **พุทธปรัชญา มนุษย์สังคมและปัญหาจริยธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๘), หน้า ๔๓๗-๔๓๘.

๑) จริยธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นเพียงส่วนหนึ่งของพุทธธรรม ที่ชี้แนะแนวทางในการดำเนินชีวิตตามที่ถูกต้อง มิใช่เป็นคำสั่งที่ศาสนิกจำเป็นต้องมีศรัทธาปสาทะและต้องปฏิบัติตามแบบเทวโองการ เพื่อรอรับความโปรดปรานจากเบื้องบน ดังเช่น ในศาสนาเทวนิยมทั่วไปซึ่งเป็นแนวความคิดที่พระพุทธศาสนาไม่ยอมรับ เพราะความเชื่อที่เกิดจากความภักดีต่อองค์เทวะโดยปราศจากเหตุผลย่อมไม่เป็นการสร้างปัญญา

๒) การสอนจริยธรรมตามแนวทางพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะในนิกายเถรวาท จะเริ่มตามลำดับขั้นพื้นฐานแห่งศีลสิกขา โดยสอนให้ประพฤติปฏิบัติตามแนวทางแห่งศีล ๕ และกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นการแนะนำให้ละเว้นจากการทำความชั่วทั้งปวง เพื่อเตรียมพร้อมทางกายวาจาในการทำความดี และพัฒนาระดับของจิตใจในการปฏิบัติสมาธิและวิปัสสนากรรมฐานต่อไปตามลำดับ

๓) พระพุทธศาสนาถือว่า มโนกรรมอยู่เหนือและเป็นตัวควบคุมกายกรรมและวจีกรรม การปฏิบัติตามแนวทางแห่งศีลสิกขา ก็เพื่อให้มนุษย์ดำเนินแนวทางภายใต้กรอบของกฎธรรมชาติ ซึ่งผลแห่งการกระทำย่อมตอบสนองตัวผู้ปฏิบัติเองตามหลักเหตุและผล ไม่เหมือนกับหลักความเชื่อในศาสนาเทวนิยมทั้งหลายที่ผู้นับถือศรัทธาจะต้องปฏิบัติตามเทวโองการเพื่อให้พระเจ้าทรงโปรดปราน มิฉะนั้นจะถือว่าเป็นบาปที่จะต้องได้รับการลงโทษจากพระองค์ พระพุทธศาสนาถือว่าบุญและบาปเป็นเพียงคุณค่าที่จะทำให้จิตใจสูงขึ้นหรือต่ำลง^{๓๕}

สรุปว่า หลักทศ ๖ เป็นธรรมที่แสดงปฏิสัมพันธ์ของบุคคลคนหนึ่งกับบุคคลที่อยู่รอบข้างตนเอง ที่กำหนดให้เป็นเสมือนทศมีถึง ๖ ทศ ได้แก่ (๑) ทศที่อยู่เบื้องหน้าหรือตะวันออกที่กำหนดให้เป็นบิดามารดา (๒) ทศที่อยู่เบื้องหลังหรือทิศตะวันตกที่กำหนดให้เป็นบุตรภรรยาหรือสามี (๓) ทศที่อยู่เบื้องขวาหรือทิศใต้ที่กำหนดให้เป็นครูอาจารย์ (๔) ทศที่อยู่เบื้องซ้ายหรือทิศเหนือที่กำหนดให้เป็นญาติสนิทมิตรสหาย (๕) ทศที่อยู่เบื้องล่างหรือทิศเบื้องต่ำที่กำหนดให้เป็นบ่าวไพร่หรือคนรับใช้ หรือในสมัยปัจจุบันก็อาจเป็นผู้ใต้บังคับบัญชาในระบบราชการ เป็นต้น (๖) ทศที่อยู่เบื้องบนหรือทิศเบื้องสูงที่กำหนดให้เป็นพระภิกษุสงฆ์หรือสมณพราหมณ์ การกำหนดให้บิดามารดาอยู่ทิศตะวันออกรมีความหมายว่า การดำเนินชีวิตของบุคคลจะต้องมุ่งสู่ทิศทางที่สว่างไสวอันหมายถึงความเจริญรุ่งเรืองคือ ทิศตะวันออก โดยมีบิดามารดาผู้ให้กำเนิดเป็นครูคนแรกที่สอนการใช้ชีวิตเบื้องต้น เป็นผู้นำทางโดยแวดล้อมไปด้วยบุคคลรอบด้านผู้เกื้อหนุน ได้แก่ หันไปด้านขวาก็เป็นครูอาจารย์ผู้สอนสั่งสรรพวิชาเพื่อประกอบอาชีพการงาน หันไปด้านซ้ายก็เป็นญาติสนิทมิตรสหายที่คอยให้คำปรึกษาทั้งช่วยเหลือ ทั้งร่างกายและแรงใจเพื่อการทำงานสำเร็จลุล่วงด้วยดี

หันไปด้านหลังก็จะพบบุตรภรรยาหรือสามีคอยปฏิบัติตนตามหน้าที่ที่ดีสำหรับการเป็นสมาชิกในครอบครัวคอยเป็นกำลังใจหนุนหลังไม่ให้งานของครอบครัวขาดตกบกพร่อง ก้มไปมองข้างล่างก็พบลูกน้องหรือผู้ใต้บังคับบัญชา คอยช่วยทำงานหนุนเนื่องให้กิจการงานเจริญรุ่งเรืองไม่หายหกลดหล่น แหงนดูเบื้องบนก็พบสมณะพระภิกษุสงฆ์คอยชี้แนะแนวทางปฏิบัติในการดำเนินชีวิตโดยไม่ประมาททั้งโลกนี้และโลกหน้า หลักทศ ๖ กล่าวถึง การได้รับการอนุเคราะห์จากบุคคลประเภทต่าง ๆ ทั้ง ๖ ประเภท อย่างรอบด้านและสอนถึงวิธีปฏิบัติตอบแทนบุคคลเหล่านั้นแต่ละประเภทอย่าง

^{๓๕} สุวัฒน์ จันทรจำนง, แก่นพุทธธรรม, ฉบับอังกฤษ - ไทย, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๗), หน้า ๒๒๑-๒๒๓.

เหมาะสม ด้วยหลักธรรมอีกข้อที่จะกล่าวในหัวข้อต่อไป คือ กตัญญูกตเวที นอกจากบุคคลทั้ง ๖ ประเภท ตามที่กล่าวมาแล้วนี้มนุษย์ยังต้องอยู่ในธรรมชาติแวดล้อมที่มีคุณต่อการดำเนินชีวิตที่มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าบุคคล ๖ ประเภท ตามที่กล่าวมาแล้วนี้ ไม่ว่าจะเป็นอากาศที่เราหายใจ น้ำที่เราดื่ม อาหารที่เรารับประทาน ยารักษาโรค เครื่องนุ่งห่ม รวมทั้งที่อยู่อาศัยล้วนได้มาจากสิ่งแวดล้อมธรรมชาติทั้งสิ้น ไม่เพียงแต่มีความกตัญญูกตเวทีต่อบุคคลตามหลักธรรมทศ ๖ เท่านั้น พระพุทธศาสนายังสอนให้เรามีความกตัญญูกตเวทีต่อสิ่งแวดล้อมธรรมชาติด้วย

๓.๒ หลักกตัญญูกตเวที

ความกตัญญู เป็นการกระทำความดีอย่างหนึ่งที่พึงปรารถนาของทุกคน ผู้ที่มีความกตัญญูย่อมจะทำตนเองให้มีความสุขและทำผู้อื่นให้มีความสุขด้วย พระพุทธศาสนากล่าวยกย่องบุคคลที่มีความกตัญญู และให้ความสำคัญต่อบุคคลผู้มีความกตัญญูว่าเป็นบุคคลที่หาได้ยากในโลก บุคคลผู้พร้อมด้วยคุณสมบัติทั้งสองประเภtnี้หาได้ยาก คือ ฝ่ายหนึ่งทำอุปการะก่อนแต่อีกฝ่ายหนึ่งได้รับแล้วแต่ไม่ตอบแทน ทั้งสองฝ่ายปฏิบัติต่อกันไม่สม่ำเสมอเพราะคนเรานั้นถูกอวิชชาและตัณหาครอบงำจึงมุ่งแต่ประโยชน์ตนฝ่ายเดียว เมื่อตนได้รับความสุขแล้วไม่คิดแลเหลียวผู้อื่น จึงเป็นการยากที่จะเป็นบุพการี ส่วนผู้ที่ได้รับอุปการะจากผู้อื่นแล้วนั้นโดยมากมักรู้จักแต่คุณไม่รู้จักตอบแทน จึงเป็นการยากเช่นกันที่จะทำตนให้เป็นผู้กตัญญูกตเวทีต่อบุพพการีได้

๓.๒.๑ ความหมายของกตัญญูกตเวที พระพุทธองค์ตรัสว่าบุคคลที่หาได้ยากมี ๒ จำพวก^{๓๖} ได้แก่

๑) **บุพพการี** ผู้ทำอุปการะก่อน บุพพการี หมายถึงบุคคลผู้มีอริยาศย์เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ โอบอ้อมอารี มีจิตประกอบด้วยความรัก ความปรารถนาดี มุ่งกระทำอุปการคุณ หวังความสุขความเจริญต่อผู้อื่น โดยไม่หวังผลตอบแทนในภายหลัง จำแนกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑.๑ **มารดาบิดา** เป็นบุพการีของบุตรธิดา ท่านเป็นผู้ให้กำเนิดชีวิตของบุตรธิดา บำรุงเลี้ยงดูให้ได้รับความสุข คอยห้ามปรามไม่ให้กระทำความชั่ว แนะนำพร่ำสอนให้ตั้งอยู่ในความดี ให้ศึกษาวิชาความรู้ตามสมควรแก่ฐานะ จัดหาคู่ครองที่ดีให้ และมอบทรัพย์สมบัติให้ในเวลาอันเหมาะสม นับว่ามีพระคุณอย่างใหญ่หลวง

๑.๒ **ครูอาจารย์** เป็นบุพการีของศิษย์ เพราะเป็นผู้อนุเคราะห์ศิษย์ด้วยการแนะนำสั่งสอนต่อจากพ่อแม่ ให้ศิษย์รู้ว่าสิ่งใดดี มีประโยชน์ สิ่งใดไม่ดี ไม่มีประโยชน์ มีโทษ ควรหรือไม่ควร ประพฤติปฏิบัติ และสั่งสอนวิชาชีพเพื่อการดำเนินชีวิตอย่างปกติสุขในอนาคตด้วย

๑.๓ **พระมหากษัตริย์** เป็นบุพการีของพสกนิกร เพราะทรงเป็นผู้ประกอบด้วยพรหมวิหารธรรม ทรงบำเพ็ญทศพิธราชธรรม วางพระองค์เหมาะสม ทรงอดทนต่อกิเลสและทุกข์นานาประการ ไม่ทรงกริ้วโกรธโดยไร้เหตุผล ไม่ทรงเบียดเบียนให้ได้รับความเดือดร้อน ไม่ทรงประพฤติดุสิตานองคลองธรรม ทรงปกครองพสกนิกรโดยไม่ลำเอียง และทรงมุ่งประโยชน์สุขของประชาชนเป็นสำคัญ เป็นผลให้ประเทศชาติมีความสงบสุขและร่มเย็น

^{๓๖} วจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๒๐/๑๑๔.

๑.๔ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นบุพการีของพุทธบริษัท เพราะทรงมีพระกรุณาคุณแก่พุทธบริษัทอย่างใหญ่หลวง เมื่อตรัสรู้แล้วทรงเมตตาแสดงธรรมสั่งสอนสรรพสัตว์ให้รู้แจ้งเห็นจริงด้วยพระโอวาทอันเป็นหลักสำคัญ ๓ ประการ คือ ทรงสอนให้ละชั่วทุกอย่าง บำเพ็ญความดีทุกประการ และทำจิตของตนให้ผ่องแผ้วปราศจากกิเลสทั้งปวง

๒) **กตัญญูกตเวทิตะ** ผู้รู้อุปการะที่เราทำแล้วและตอบแทน บุพการีบุคคล กับ กตัญญูกตเวทิตะบุคคล คือ บุคคลที่มาคู่กันเสมอ เพราะมีผู้ทำอุปการะก่อน^{๓๓๗} จึงมีผู้รู้อุปการะที่เราทำแล้วตอบแทน^{๓๓๘} และเป็นบุคคลที่หาได้ยาก เพราะหาหมู่สัตว์ส่วนใหญ่ถูกอวิชชาครอบงำ ยากที่จะมองเห็นคุณค่าของบุคคลอื่นได้ กตัญญูกตเวทิตะ คือ ผู้รู้อุปการะที่เราทำแล้วทำตอบแทนท่าน บุคคลที่รู้จักบุญคุณของผู้อื่นที่ทำแล้วแก้ตน^{๓๓๙} โดยรู้คุณค่าแห่งการทำความดีของผู้อื่นและกระทำตอบแทนแสดงออกด้วยวิธีสุจริตธรรมเป็นการบูชาคุณความดีของท่าน แล้วมุ่งทำตอบแทนในภายหลัง เป็นการประกาศเปิดเผยคุณของบุพการีให้ผู้อื่นรู้ เปรียบเหมือนบุคคลที่เป็นหนี้ท่านอยู่ไม่ลืมบุญคุณของท่าน ตั้งใจชวนชวนใช้หนี้ท่าน บุคคลเช่นนี้ชื่อว่า กตัญญูกตเวทิตะ จำแนกเป็นบุคคล ๔ ประเภท เพื่อให้ตรงกับบุพการี ๔ ประเภท จัดเป็น ๔ คู่ คือ ๑. บุตรธิดา คู่กับ มารดาบิดา ๒. ศิษย์ คู่กับ ครูอาจารย์ ๓. พสกนิกร คู่กับ พระมหากษัตริย์ ๔. พุทธบริษัท คู่กับ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยมีหลักการแสดงความกตัญญูกตเวทิตะ ดังนี้

๒.๑ บุตรธิดา พึงแสดงกตัญญูกตเวทิตะต่อมารดาบิดา โดยสำนึกว่าท่านเป็นผู้มีพระคุณและยอมรับด้วยว่าอุปการคุณที่ท่านทำแก้ตนนั้นเป็นความจริง แล้วสนองตอบพระคุณท่านด้วยการเลี้ยงดูปรนนิบัติเชื่อฟังตั้งอยู่ในโอวาทของท่าน เป็นต้น

๒.๒ ศิษย์ พึงแสดงกตัญญูกตเวทิตะต่อครูอาจารย์ โดยสำนึกว่าท่านเป็นผู้มีพระคุณแก่ตนและยอมรับด้วยใจว่าการอบรมของท่านนั้นเป็นความจริงแล้วสนองตอบพระคุณท่านด้วยการแสดงความเคารพ ปรนนิบัติรับใช้ ไม่ลบหลู่ดูหมิ่นท่าน เป็นต้น

๒.๓ พสกนิกร พึงแสดงกตัญญูกตเวทิตะต่อพระมหากษัตริย์ โดยสำนึกว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้มีพระคุณแก่ตนจริง แล้วรับด้วยใจว่าการที่พระองค์ทรงดูแลทุกข์สุขปกป้องผองภัยต่าง ๆ แก่ตนนั้นเป็นความจริงแล้วสนองตอบพระคุณของพระองค์ด้วยการแสดงความจงรักภักดี หรือการประพาดิตนเป็นพลเมืองดี รู้รักสามัคคี เป็นต้น

๒.๔ พุทธบริษัท พึงแสดงกตัญญูกตเวทิตะต่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยสำนึกว่าพระพุทธองค์ทรงมีพระกรุณาคุณต่อมวลมนุษย์และสรรพสัตว์จริง และยอมรับด้วยใจว่าการที่พระองค์ทรงสั่งสอนหลักธรรมที่ตรัสรู้นั้นเป็นความดีอันยิ่งใหญ่ แล้วสนองตอบพระคุณด้วยการน้อมนำหลักพุทธธรรมไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันให้เกิดประโยชน์สูงสุด

๓.๒.๒ ความสำคัญของความกตัญญูกตเวทิตะ ความกตัญญูกตเวทิตะเป็นคุณธรรมที่สำคัญสำหรับมนุษยชาติ เป็นคุณธรรมพื้นฐานของมนุษย์ ทำให้มีความสัมพันธ์กันในสังคมมนุษย์และเป็นบ่อเกิดแห่งความรับผิดชอบต่อความเป็นมนุษย์ และเป็นคุณธรรมเบื้องต้นของมนุษยธรรมทั้งหลาย

^{๓๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒.

^{๓๓๘} อ่างแล้ว.

^{๓๓๙} อัง.ทก. (ไทย) ๒๐/๓๖๔/๑๐๘.

เพราะเป็นเครื่องทำลายความเห็นแก่ตัวซึ่งเป็นศัตรูสำคัญของความดี เป็นเหตุให้เกิดความสุขุมรอบคอบ ความสำนึกในหน้าที่และความรับผิดชอบโดยลำดับ^{๔๐} ความสำคัญของความกตัญญูทวีนี้นั้นสามารถสรุปให้เห็นได้อย่างชัดเจน ดังนี้

๑) ความกตัญญูทวีนี้นั้นเป็นวัฒนธรรมที่งดงาม ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมไทยได้สอดแทรกความกตัญญูทวีนี้นี้ไว้เกือบทุกเรื่อง เช่น การทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้กับผู้ตาย การบวช วันขึ้นปีใหม่ วันสงกรานต์ วันลอยกระทง เป็นต้น

๒) ความกตัญญูทวีนี้นั้นทำให้สถาบันครอบครัวและสังคมมั่นคง ซึ่งนับว่าเป็นหลักธรรมพื้นฐานที่ทำให้มนุษย์รู้จักการกระทำหน้าที่อันเหมาะสมของตนเอง โดยเริ่มจากความรับผิดชอบต่อตนเอง ความรับผิดชอบต่อหน้าที่ในสถาบันครอบครัว โดยบิดามารดาทำหน้าที่ในฐานะบุพการี และบุตรธิดาปฏิบัติหน้าที่ต่อบิดามารดาในฐานะผู้มีอำนาจกตัญญูทวีนี้นั้นจะขยายผลในระดับสังคมที่กว้างออกไป ความกตัญญูช่วยให้โลกอยู่รอดไม่มีปัญหา ปัญหาคนชราไม่มีคนเลี้ยง ปัญหาสงคราม ปัญหาความโหดร้ายทารุณ ปัญหาการเมือง ปัญหาเศรษฐกิจ ฯลฯ ก็จะหมดไป

๓) สภาวะสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติจะสมดุลไม่ถูกทำลาย คนมีความกตัญญูย่อมระลึกถึงบุญคุณของป่าไม้ ทุ่งนา แม่น้ำ ลำธาร ถนนหนทาง และสิ่งสาธารณประโยชน์อื่น ๆ ช่วยกันอนุรักษ์ บำรุง รักษาให้สิ่งเหล่านั้นคงอยู่ร่วมกับมนุษย์อย่างสมดุลและกลมกลืน

๔) ความกตัญญูทวีนี้นั้นเป็นเครื่องหมายของคนดี ความกตัญญูทวีนี้นั้นเป็นคุณธรรมและเป็นสัญลักษณ์ของคนดี เป็นวัฒนธรรมที่งดงาม และเป็นคุณธรรมคำจูนครอบครัว สังคม และโลกให้เกิดความสุขมีสันติภาพ^{๔๑}

๓.๒.๓ ลักษณะของความกตัญญู ปิ่น มุกกันต์ กล่าวถึงลักษณะของบุคคลผู้มีความกตัญญู ไว้ ๒ ลักษณะ ดังนี้

๑) กตัญญูขั้นสามัญ เป็นการรู้อุปการคุณที่บุคคลอื่นทำให้แก่ตน จะยอมรับรองว่าใครมีคุณก็ต่อเมื่อเขาทำอะไรให้กับตนเท่านั้น เช่น ยอมรับว่าบิดามารดามีพระคุณ เพราะได้เลี้ยงดูเรามา ยอมรับว่าครูอาจารย์มีพระคุณ เพราะได้อบรมสั่งสอนศิลปวิทยาการ ยอมรับว่าญาติพี่น้องมีบุญคุณ เพราะท่านเหล่านั้นเคยให้ข้าวให้น้ำรับประทาน รวมความว่ากตัญญูอย่างสามัญทั่วไป หมายถึง รู้อุปการคุณที่บุคคลอื่นทำให้เรา ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดกตเวทิตะ คือ การตอบแทนคุณ

๒) กตัญญูขั้นสัตบุรุษ เป็นความกตัญญูขั้นสูง หมายถึง การรู้จักคุณธรรมความดีอันมีอยู่ในตัวบุคคลอื่น ใครมีความดีก็รู้ว่าเขาเป็นคนดี ไม่ว่าจะทำอะไรให้เราหรือไม่ก็ตาม ไม่ยึดเอาตัวเองออกเป็นเครื่องวัดความดีของคนอื่น เป็นการตัดสินความดีด้วยความดี และรู้จักน้อมน้อมว่าธรรมทั้งหลายมีคุณค่าอย่างไร และพยายามถ่ายทอดคุณลักษณะที่ดีนั้นมาใส่ตัวเรา เพื่อจะได้ทำความดีเป็นแบบอย่างที่ดีเหมือนเขา

^{๔๐} อำนวย จันเงิน, “การพัฒนาความกตัญญูทวีนี้นั้นตามแนวคิดของพระพุทธศาสนา (ทองย้อย กิตติทินโน)”, *วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๑๐๘.

^{๔๑} พระมหาบุญทอง คุณาโร (มหา), การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความกตัญญู (กตญญูตา) ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๔.

๓.๒.๔ อานิสงส์ของความกตัญญู มี ๑๑ ประการ ดังนี้ (๑) ได้ชื่อว่าเป็นสัตบุรุษ (๒) เป็นที่ยกย่องและสรรเสริญของนักปราชญ์ (๓) เป็นเหตุให้ได้มนุษย์ สวรรค์ และนิพพานสมบัติ (๔) เป็นทางสู่มหากุศลตามลำดับ (๕) ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ประมาท คือ มีสติอยู่ทุกเมื่อ (๖) เป็นผู้มีแก่นธรรมประจำตัว (๗) ย่อมได้ประโยชน์ในโลกนี้ โลกหน้า และนิพพาน (๘) ย่อมรักษาปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธธรรมไว้ได้ (๙) เป็นผู้ได้ชื่อว่าเจริญรอยตามนักปราชญ์ (๑๐) ย่อมเป็นผู้มีที่พึ่งอันประเสริฐ (๑๑) เป็นเลิศด้วยคุณธรรมทั้ง ๓ ประการ อันประกอบด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา^{๔๒}

สรุปว่า ความกตัญญู คือ ความรู้และการยอมรับรู้ในบุญคุณของบุคคล สัตว์ สิ่งของ และธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ที่มีต่อตัวเราทั้งทางตรงและทางอ้อม กตเวที คือ พยายามกระทำตอบด้วยการทดแทนพระคุณ ช่วยเหลืออุปการะ ยกย่อง บำรุง รักษาให้คงอยู่ในสภาพที่ดีงาม เพื่อความสงบสุขของสังคม และเพื่อความสมดุลทางธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ถ้าพิจารณาตามเหตุผลก็อาจกล่าวได้ว่า ความกตัญญูเป็นเหตุ ก่อให้เกิดผล คือ การตอบแทนบุญคุณอันได้แก่ กตเวที หรือ ความกตัญญูเป็นเหมือนการที่เราได้รับรู้ในสิทธิที่เราได้รับ และกตเวที คือ หน้าที่ที่เราจะต้องทำเพื่อตอบแทนสิทธิที่เราได้รับนั้น บุพพการี คือ ผู้ทำอุปการะก่อน เช่น บิดามารดาที่ให้กำเนิดให้ชีวิตให้ความรักดูแลเลี้ยงดูบุตรก่อน บุตรที่มีความรู้และยอมรับในบุญคุณของบิดามารดาและดูแลเลี้ยงดูท่านตอบแทนก็จะได้ชื่อว่า เป็นผู้มีความกตัญญู ดังนั้น วิธีแห่งการดำเนินชีวิตตามทำนองครองธรรมทั้งบิดามารดาและบุตรต่างก็มีหน้าที่ดังกล่าวต่อกัน เช่นเดียวกับสิ่งแวดล้อมธรรมชาติที่มีคุณต่อการดำเนินชีวิต ไม่ว่าจะเป็นอากาศที่เราหายใจ น้ำที่เราดื่ม อาหารที่เรารับประทาน ยารักษาโรค เครื่องนุ่งห่ม รวมทั้งที่อยู่อาศัยล้วนได้มาจากสิ่งแวดล้อมธรรมชาติทั้งสิ้น ความกตัญญูกตเวทิจึงมีในสิ่งแวดล้อมธรรมชาติด้วย

๓.๓ หลักธรรมที่สนับสนุนความสัมพันธ์ระหว่างผู้บริโภครักกับผู้ผลิต

ความสัมพันธ์ระหว่างผู้บริโภครักกับผู้ผลิตก็มีลักษณะเช่นเดียวกับความสัมพันธ์ของบุคคลในทิศ ๖ เหมือนกัน ต่างฝ่ายต่างก็เกื้อกูลกัน กล่าวคือ ผู้ผลิตก็ได้รับความเกื้อกูลจากผู้บริโภคที่มาช่วยซื้อสินค้าไปบริโภค ผู้บริโภคก็ได้รับความเกื้อกูลจากผู้ผลิตที่ผลิตสินค้าหลากหลายที่มีคุณภาพมาใช้ในการดำรงชีวิต แต่ในระบบสังคมบริโภคนิยมความมั่งคั่งจากการผลิตและบริโภคถูกถ่ายเทไปสะสมยังผู้ผลิตอย่างไม่มีขีดจำกัดหรือจุดสมดุล ดังนั้น การศึกษาหลักธรรมต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนาที่มีลักษณะเกื้อกูลกันไปปรับใช้ อาจทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างผู้บริโภครักกับผู้ผลิตให้เกิดความสมดุลและสมบูรณ์ขึ้นได้ หลักธรรมดังกล่าวมีสาระสำคัญ ดังนี้

๓.๓.๑ มิตตกถา ๗ ในการดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จจำเป็นต้องมีเพื่อนสนิทมิตรสหายที่ดีคอยช่วยเหลือ การเลือกคบมิตรมีความสำคัญซึ่งสามารถดูมิตรที่ดีได้จาก (๑) ให้สิ่งที่ให้ได้โดยยาก (๒) ทำในสิ่งที่ทำได้โดยยาก (๓) อุดหนุนในสิ่งที่อดทนได้ยาก (๔) เปิดเผยความลับของตนแก่เพื่อน (๕) ปกปิดความลับของเพื่อนมิให้แพร่พราย (๖) ไม่ละทิ้งกันในเวลาอับจน (๗) ไม่ดูหมิ่นเพราะความขาดแคลน^{๔๓} ในปฐมสขสูตร ปฐมปณณาสก์ กล่าวถึงหลักธรรมที่เป็นลักษณะของการคบมิตรซึ่งเรียกว่า “มิตตกถา” มี ๗ ประการ ดังนี้

^{๔๒} เกิด ธนชาติ, คู่มือคลังปริยัตธรรม เล่ม ๑, หน้า ๒๒๐-๒๒๑.

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๘-๖๐๙.

- ๑) อุปสังกมณะ การไปมาหาสู่
- ๒) ปิยรูปาสนะ การเข้าตีสันทิตชอบ
- ๓) สัมปิยะ ความจงรัก คือ รักใคร่กันจริง
- ๔) ภัตติ ความรักดี คือ นับถือเลื่อมใสซื่อตรงต่อกัน
- ๕) สันติภูมิตะ เป็นเพื่อนร่วมคิดร่วมเห็นด้วยกัน
- ๖) สัมภัตตะ เป็นเพื่อนร่วมกินร่วมอยู่ด้วยกัน
- ๗) ภิภูฐานุคฺติ ดำเนินตามอย่างกัน^{๔๔}

การมีมิตรหรือเพื่อนที่ดีย่อมช่วยให้กิจการค้าเจริญรุ่งเรือง มิตรตถกา ๗ เป็นหลักปฏิบัติที่ช่วยคบหาเพื่อนดีที่จะคอยช่วยเหลือเกื้อกูลกันได้อย่างมั่นคง คุณสมบัติของมิตรที่ดีมี ๗ ประการ ดังนี้ คือ (๑) มีใจสะอาดดีงาม (๒) มีใจเผื่อแผ่ (๓) มีใจเด็ดเดี่ยว (๔) มีใจคงที่ในสุขและทุกข์ (๕) มีแก่ใจ (๖) มีเมตตากรุณา และ (๗) มีความซื่อสัตย์^{๔๕} มิตรที่ดีจะเป็นมิตรแท้มี ๔ จำพวก ได้แก่ (๑) มิตรมีอุปการะ (๒) มิตรร่วมทุกข์ร่วมสุข (๓) มิตรแนะนำประโยชน์ (๔) มิตรมีความรักใคร่^{๔๖} มิตรมีอุปการะมากมี ๔ ลักษณะ คือ (๑) ป้องกันเพื่อนผู้ประมาทแล้ว (๒) ป้องกันทรัพย์สมบัติของเพื่อน (๓) เมื่อมีภัยเป็นที่พึ่งได้ (๔) เมื่อมีธุระออกทรัพย์เกินกว่าที่ขอ^{๔๗} มิตรแนะนำประโยชน์มี ๔ ลักษณะ คือ (๑) ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว (๒) แนะนำให้ตั้งอยู่ในความดี (๓) ให้ฟังในสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง (๔) บอกทางสวรรค์ให้^{๔๘} มิตรไม่ดีเรียกมิตรเทียมมี ๔ จำพวกเช่นกัน ได้แก่ (๑) คนปอกลอก (๒) คนตีแต่พูด (๓) คนหัวประจบ (๔) คนชักชวนไปในทางฉิบหาย^{๔๙} และลักษณะของมิตรไม่ดีที่ไม่ควรคบมี ๗ ประการ ดังนี้ (๑) ชอบแพร้งพรายความลับ (๒) ใจเร็วไม่ไตร่ตรอง (๓) มีคำพูดหยาบคาย (๔) ใจกลับลอก (๕) โกรธร้าย (๖) ไม่ซื่อสัตย์ และ (๗) ชอบเล่นการพนัน^{๕๐} เป็นต้น

๓.๓.๒ สัปปุริสธรรม ๗ หมายถึง ธรรมของสัตบุรุษ คือ ธรรมที่ทำให้เป็นสัตบุรุษ คุณสมบัติของคนดี ธรรมของผู้ดี สัปปุริสธรรมมี ๗ ประการ ได้แก่

๑) ฉัมมัญญตา เป็นความรู้จักธรรม รู้หลัก หรือ รู้จักเหตุ คือ รู้หลักความจริง รู้หลักการ รู้หลักเกณฑ์ รู้กฎแห่งธรรมดา รู้กฎเกณฑ์แห่งเหตุผล และรู้หลักการที่จะทำให้เกิดผล เช่น ภิกษุรู้ว่าหลักธรรมข้อนั้น ๆ คืออะไร มีอะไรบ้าง หรือพระมหากษัตริย์ทรงทราบว่าหลักการปกครองตามราชประเพณีเป็นอย่างไร มีอะไรบ้าง รู้ว่าต้องกระทำเหตุอันนี้ ๆ หรือกระทำตามหลักการข้อนี้ ๆ จึงจะให้เกิดผลที่ต้องการอันนั้น ๆ จึงรู้ว่าจะทรงบริหารบ้านเมืองอย่างไรจึงจะเกิดความสงบสุข เป็นต้น

๒) อตถัญญตา เป็นความรู้จักอรรถ รู้ความมุ่งหมาย หรือ รู้จักผล คือ รู้ความหมาย รู้ความมุ่งหมาย รู้ประโยชน์ที่ประสงค์ รู้จักผลที่จะเกิดขึ้นสืบเนื่องจากการกระทำหรือความเป็นไปตามหลัก เช่น รู้ว่าหลักธรรมหรือภาสิตข้อนั้น ๆ มีความหมายว่าอย่างไร หลักนั้น ๆ มีความมุ่งหมาย

^{๔๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๙.

^{๔๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๘.

^{๔๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๕.

^{๔๗}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๖.

^{๔๘}อ้างแล้ว.

^{๔๙}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๔.

^{๕๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๙.

อย่างไร กำหนดไว้หรือพึงปฏิบัติเพื่อประสงค์ประโยชน์อะไร การที่ตนกระทำอยู่มีความมุ่งหมายอย่างไร เมื่อทำไปแล้วจะบังเกิดผลอะไรบ้างดังนี้ เป็นต้น

๓) อัตตัญญูตา เป็นความรู้จักตน คือ รู้ว่าเรานั้นว่าโดย ฐานะ ภาวะ เพศ กำลังความรู้ความสามารถ ความถนัด และคุณธรรม เป็นต้น บัดนี้ เท่าไร อย่างไร แล้วประพจน์ให้เหมาะสม และรู้ที่จะแก้ไขปรับปรุงต่อไป การรู้จักตนมีความสำคัญในการที่จะปรับปรุงศึกษาเพื่อพัฒนาตนให้มีความสามารถที่จะทำงานอย่างหนึ่งอย่างใดที่มุ่งหวังให้ประสบความสำเร็จได้

๔) มัตตัญญูตา เป็นความรู้จักประมาณ คือ ความพอดี เช่น ภิกษุรู้จักประมาณในการรับและบริโภคปัจจัยสี่ คฤหัสถ์รู้จักประมาณในการใช้จ่ายโภคทรัพย์ พระมหากษัตริย์รู้จักประมาณในการลงทัณฑ์อาญาและในการเก็บภาษี เพื่อความผาสุกของราษฎร เป็นต้น

๕) กาลัญญูตา เป็นความรู้จักกาล คือ รู้กาลเวลาอันเหมาะสม หมายถึง รู้เวลาไหนทำอะไรได้ ทำอะไรไม่ได้ เพื่อให้เกิดผลดีแก่การงาน และระยะเวลาที่จะต้องใช้ในการประกอบกิจการงานหาที่การงาน เช่น ให้ตรงเวลา ให้เป็นเวลา ให้ทันเวลา ให้พอเวลา ให้เหมาะเวลา เป็นต้น

๖) ปริสสัญญูตา เป็นความรู้จักบริษัท คือ รู้จักชุมชน และรู้จักที่ประชุม รู้กิจริยาที่จะประพจน์ต่อชุมชนนั้น ๆ ว่า ชุมชนนี้เมื่อเข้าไปหา จะต้องทำกิจริยาอย่างนี้ จะต้องพูดอย่างนี้ ชุมชนนี้ควรสงเคราะห์อย่างนี้ ดังสุภาษิตที่ว่าเข้าเมืองตาหลิ่วก็ต้องหลิ่วตาตาม เป็นต้น

๗) ปุคคลัญญูตา หรือ ปุคคลปโรปรัญญูตา^{๕๑} เป็นความรู้จักบุคคล คือ ความแตกต่างแห่งบุคคลว่า โดยอริยาศัย ความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น รู้ว่าใคร ๆ ยิ่งหรือหย่อนอย่างไร และรู้ที่จะปฏิบัติต่อบุคคลนั้น ๆ ด้วยดี ว่าควรจะคบหรือไม่ ควรจะใช้ให้วุ่นวายอย่างไร ควรจะดำเนินอย่างไร ควรจะยกย่องอย่างไร และแนะนำสั่งสอนอย่างไร เป็นต้น^{๕๒}

สัปปริสธรรม ๗ เป็นหลักธรรมคำสอนที่ส่งเสริมให้เป็นผู้มีเหตุมีผล รู้ตนรู้ประมาณมีความสำคัญในการลงทุณดำเนนธุรกิจการค้าเป็นอย่างยิ่ง เพราะจะทำให้เป็นผู้รู้กำลังความสามารถของตนเองไม่ทำอะไรที่เกินตัว รู้ว่าเวลาไหนควรทำอะไรหรือไม่ควรทำอะไรควรลงทุนหรือไม่ควร เป็นต้น รู้ว่าสถานที่ไหนควรทำอะไรหรือไม่ควรทำอะไรควรลงทุนหรือไม่ควร และที่สำคัญการรู้จักบุคคลมีผลเป็นอย่างมากในการสร้างความสัมพันธ์ในธุรกิจการงานเป็นอย่างมาก เป็นต้น

๓.๓.๓ สัปปายะ ๗ สิ่งที่เหมาะสม สิ่งที่เกี่ยวข้อง ช่วยสนับสนุนในการบำเพ็ญภาวนาหรือการดำเนินงานให้ได้ผลดี ช่วยให้สมาธิตั้งมั่น ไม่เสื่อมถอย ดังนี้

๑) อาวาสสัปปายะ ที่อยู่ซึ่งเหมาะสม เช่น ไม่พลุกพล่านจอแจเพื่อความสงบในการปฏิบัติธรรม แต่ก็สามารถติดต่อกับชุมชนได้สะดวก เช่น เวลาไปบิณฑบาต เป็นต้น

๒) โคจรสัปปายะ ที่หาอาหาร ที่เที่ยวบิณฑบาตที่เหมาะสม เช่น มีหมู่บ้านหรือชุมชนที่มีอาหารบริบูรณ์อยู่ไม่ใกล้ไม่ไกลเกินไป กล่าวคือ ระยะทางระหว่างที่พักและแหล่งอาหารเหมาะสม

๓) ภัตตสัปปายะ การพูดคุยที่เหมาะสม เช่น พูดคุยเล่าขานกันแต่ในกถาวัตถุ ๑๐ และพูดแต่พอประมาณ ในการติดต่อเกี่ยวกับเรื่องงานก็เช่นกันควรพูดแต่เรื่องที่เป็นประโยชน์มีสาระ

^{๕๑}เกิด ธนชาติ, คู่มือคลังปริยัตธรรม เล่ม ๑, หน้า ๖๒๒.

^{๕๒}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๖๔.

๔) บุคคลสัปปายะ บุคคลที่ถูกกันเหมือนกัน เช่น มีท่านผู้ทรงคุณธรรม ทรงภูมิปัญญา เป็นที่ปรึกษาเหมาะใจ ในทางธุรกิจก็เช่นการคบกับบุคคลที่มีความรู้ความสามารถ ในงานที่กำลังดำเนินการเป็นเรื่องที่มีความสำคัญที่จะให้คำปรึกษาในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี

๕) โภชนสัปปายะ อาหารที่เหมาะสมกัน เช่น ถูกกับร่างกาย เกื้อกูลต่อสุขภาพ ฉันทไม่ยาก ในทางธุรกิจอาจหมายถึงการผลิตและจำหน่ายสินค้าในที่ท้องถิ่นนั้นนิยมใช้กันมาก เป็นต้น

๖) อุตสัปปายะ ดินฟ้าอากาศธรรมชาติแวดล้อมที่เหมาะสมกัน เช่น ไม่หนาวเกินไป ไม่ร้อนเกินไป เป็นต้น ธรรมข้อนี้แสดงให้เห็นถึงความเชื่อมโยงของวิถีชีวิตไม่ว่าจะเป็นบุคคล หรือองค์กร ธุรกิจที่ซึ่งผู้ที่เข้าใจธรรมข้อนี้ไม่เพียงแต่เลือกสถานที่ที่เหมาะสมแก่การดำเนินชีวิตหรือธุรกิจแล้ว ยังต้องจัดการรูปแบบของชีวิตที่ไม่ก่อให้เกิดอันตรายหรือความเสียหายแก่สิ่งแวดล้อมด้วย

๗) อิริยาปถสัปปายะ อิริยาบถที่เหมาะสมกัน เช่น บางคนถูกกับกิจกรรม บางคนถูกกับนั่งสมาธิ ตลอดจนมีการเคลื่อนไหวที่พอดี เป็นต้น^{๕๓}

สัปปายะ ๗ เป็นหลักธรรมที่เกื้อหนุนการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งก็สามารถนำมาปรับใช้ในการพิจารณาคัดเลือกทั้งตัวธุรกิจและสถานที่ประกอบการคำนวณถึงการสร้างสัมพันธ์ที่ดีกับบุคคลต่าง ๆ รอบข้างเพื่อช่วยสนับสนุนทางงานของตน โดยการพิจารณาตามความชอบและความถนัดของผู้ประกอบการกับสถานที่ที่เป็นชุมชนแวดล้อมที่จะเป็นตลาดให้มีความเหมาะสมได้เช่นกัน

๓.๓.๔ วัชชีอปริหานิยธรรม ๗ วัชชีอปริหานิยธรรม ๗ หมายถึง ธรรมอันเป็นเหตุไม่ให้เกิดความเสื่อมมี ๗ ประการ เป็นธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสั่งสอนทั้งฝ่ายคฤหัสถ์ คือ เหล่ากษัตริย์ลิจฉวี เมืองเวสาลี แคว้นวัชชี และฝ่ายบรรพชิต คือ เหล่าภิกษุที่เมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ ดังนี้

๑) หมั่นประชุมกันเนืองนิตย์ การอยู่ร่วมกันการทำงานร่วมกันของคนในสังคมจะต้องมีการพบปะประชุมปรึกษาหารือกันสม่ำเสมอ เพื่อแก้ไขปัญหาและแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน ยอมรับในเหตุผลที่ถูกต้องที่เป็นประโยชน์ เพื่อความเข้าใจที่ดีต่อกันของคนในสังคมซึ่งความเจริญ ไม่เกิดความเสื่อมในทุกกรณี เช่น ในสถานที่ทำงาน หัวหน้ามีการประชุมปรึกษากับผู้ร่วมงานทุกครั้ง งานก็จะราบรื่นหากมีข้อผิดพลาดทุกคนก็จะยอมรับในสิ่งที่เกิดขึ้น

๒) พร้อมเพรียงกันประชุม เลิกประชุมและกระทำกิจที่ควรทำ เพื่อให้เกิดความยุติธรรมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของหมู่คนที่อยู่ร่วมกัน ไม่กินแหนงแคลงใจกันจะทำงานอะไรก็สำเร็จได้ เช่น ในครอบครัวมีอะไรปรึกษาหารือกันก็ต้องอยู่พร้อม ๆ กัน เพื่อทุกคนจะได้ยอมรับในสิ่งที่จะทำลงไปด้วยความเต็มใจ ซึ่งความพร้อมเพียงจะเกิดขึ้นได้ทุกคนจะต้องให้ความสำคัญกับเวลานัดหมายด้วย

๓) ไม่บัญญัติสิ่งที่ยังไม่ได้บัญญัติและไม่เลิกสิ่งที่ยังบัญญัติไว้แล้ว เช่น บ้านเมืองจะสงบสุขได้ทุกคนจะต้องไม่ล้มเลิกระเบียบกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ของคณะและสังคมตามความพอใจของตนหรือของกลุ่มโดยไม่คำนึงถึงความถูกต้องชอบธรรม

๔) เคารพนับถือและรับฟังคำสั่งสอนของผู้ใหญ่ถือว่าเป็นสิ่งที่ดี เพราะการอยู่ร่วมกันในสังคมต้องมีผู้นำ ถ้าเราให้การเคารพและเชื่อฟังผู้นำสังคมก็จะไม่วุ่นวาย เช่น ถ้าลูกเชื่อฟัง พ่อ แม่ ก็จะเป็นคนดีได้เพราะไม่มีพ่อแม่คนไหนอยากเห็นลูกตนเองให้ชั่ว

^{๕๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๐๙-๒๑๐.

๕) ไม่ข่มเหงล่วงเกินสตรี สตรีถือว่าเป็นเพศแม่เป็นเพศที่อ่อนแอ บุรุษควรให้เกียรติให้การยกย่อง ปกป้องไม่ให้ใครละเมิดสิทธิหรือข่มเหงรังแก ถ้าสังคมใด ๆ ผู้หญิงถูกขูดคร่ำข่มขืนมาก ๆ ความเสื่อมก็ย่อมจะเกิดกับสังคมนั้นอย่างแน่นอน

๖) สักการะเคารพเจดีย์ หมายถึง การให้ความเคารพและปกป้องรักษาปูชนียสถานที่สำคัญในศาสนา เพื่อจะเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจของกลุ่มคนในหมู่คณะที่อยู่ร่วมกันและระลึกถึงกัน เช่น การเคารพพระปฐมเจดีย์ และเคารพในพระพุทธรูปโบสถ์วิหาร เป็นต้น

๗) ให้การอารักขาคุ้มครองอันชอบธรรมแก่พระอรหันต์ คือ การคุ้มครองบรรพชิตซึ่งเป็นผู้สืบทอดพระพุทธศาสนาให้คงอยู่ตลอดไป เช่น การทำบุญด้วยปัจจัย ๔ เป็นต้น^{๕๔}

วัชชือปริหานิยธรรม ๗ ประการนี้ พระพุทธเจ้าตรัสแสดงแก่เจ้าวัชชีทั้งหลายผู้ปกครองรัฐโดยระบอบสามัคคีธรรม (Republic) ซึ่งรัฐคู่อริยอมรับว่า เมื่อชาววัชชียังปฏิบัติตามหลักธรรมนี้ จะเอาชนะด้วยการรบไม่ได้ นอกจากจะใช้การเกลี้ยกล่อมหรือยุแหย่ให้แตกสามัคคี วัชชือปริหานิยธรรม ๗ คือ ธรรมที่ทำให้เกิดความเจริญทั้งส่วนตนและส่วนรวม หรือหลักปฏิบัติที่นำความสุขความเจริญมาสู่หมู่คณะ เป็นธรรมที่เน้นความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ความสามัคคีของหมู่คณะ และการเคารพนับถือซึ่งกันและกัน เป็นธรรมที่ปฏิบัติได้ผลจริงดังที่ชาววัชชีปฏิบัติได้ผลมาแล้ว

๓.๓.๕ สังคหัตถ์ ๔ แปลว่า ธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งการสงเคราะห์กัน ธรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจกัน หมายถึง หลักการครองใจคน หลักยึดเหนี่ยวใจกันไว้ วิธีทำให้คนรัก หลักสังคมสงเคราะห์ ซึ่งเป็นเครื่องประสานใจและเหนี่ยวรั้งใจคนให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ และทำให้อยู่กันด้วยความรักความปรารถนาดีต่อกัน เหมือนลัทธิสลักรถที่ตรึงตัวรถไว้มิให้ชิ้นส่วนกระจายไป ทำให้รถแล่นไปได้ตามที่ต้องการ สังคหัตถ์มี ๔ ประการ คือ

๑) ทาน คือ การให้ การเสียสละ การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การแบ่งปันช่วยเหลือกันด้วยสิ่งของ ช่วยปลูกฝังให้เป็นคนที่ไม่เห็นแก่ตัว มีจิตใจเผื่อแผ่แบ่งปันซึ่งกันและกันอยู่เสมอ การให้ทานให้เพื่อขจัดกิเลส เช่น การบริจาคทานแก่สมณชีพราหมณ์ ผู้ทรงศีล เพื่อขจัดความโลภหรือความตระหนี่ เป็นการชำระจิตใจให้สะอาด ยกกระดับจิตใจให้สูงขึ้น และการให้เพื่อสงเคราะห์หรือเพื่อยึดเหนี่ยวน้ำใจคนอื่น การทำทานโดยให้สังคหัตถ์นี้ ในแง่ปฏิบัติ หมายถึง การเฉลี่ยหรือแบ่งให้จากส่วนที่คนมีอยู่ มิใช่ให้มากมายจนไม่เหลือ หรือให้จนผู้รับร่ำรวย จุดประสงค์เน้นที่การแสดงอัธยาศัยไมตรีมากกว่าความมากหรือน้อยของวัตถุที่ให้ เพราะฉะนั้น คนยากจนหรือคนที่มัวแต่ดูสิ่งของเล็กน้อยก็สามารถแบ่งปันให้ทานผู้อื่นได้ตามอัธยาศัยของตน เช่น การแบ่งปันอาหารให้เพื่อน แบ่งปันเครื่องเขียนให้เพื่อน เป็นต้น คุณธรรมข้อนี้จะช่วยให้ไม่เป็นคนละโมภ ไม่เห็นแก่ตัว เราควรคำนึงอยู่เสมอว่าทรัพย์สินสิ่งของที่เรามาได้ มิใช่สิ่งจีรังยั่งยืน เมื่อเราสิ้นชีวิตไปแล้วก็ไม่สามารถจะนำติดตัวเอาไปได้

๒) ปิยะวาจา คือ การพูดคำสุภาพ พูดจาด้วยถ้อยคำไพเราะอ่อนหวานจริงใจ ไม่พูดหยาบคายก้าวร้าว พูดในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ถูกกาลเทศะ พูดจาจับใจ พูดให้เกิดความสมัครสมานสามัคคี เป็นต้น ปิยะวาจาทำได้ง่าย เพราะวาจานั้นมีในตัวเรา เพียงเรามีสติ มีเมตตาในใจก็สามารถพูดออกมาได้ คำพูดมีอยู่ ๒ ประเภท ได้แก่ (๑) คำพูดที่พูดออกไปแล้วคนฟังเกลียด เช่น คำหยาบ คำด่า คำประชด คำกระทบกระทั่ง คำแดกดัน คำสบถ เป็นต้น คำพูดเหล่านี้เรียกว่า “อัปปิยะวาจา” (๒)

^{๕๔}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๘/๘๖.

คำพูดที่พูดออกไปแล้วทำให้คนฟังรัก เช่น คำอ่อนหวาน คำชมเชยจากใจจริง คำพูดที่ชวนให้เกิดความสมัครสมานไมตรี เป็นต้น

๓) อรรถจริยา หมายถึง การบำเพ็ญประโยชน์ช่วยเหลือกันและกันในวงแคบ และบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ในวงกว้าง หลักธรรมข้อนี้มุ่งสอนให้คนพัฒนาตน ๒ ด้าน คือ การทำตนให้เป็นประโยชน์ และทำในสิ่งที่ เป็นประโยชน์ การทำตนให้เป็นประโยชน์ หมายถึง ทำตนให้มีคุณค่าในสังคมที่ตนอาศัยอยู่ อย่างคำพังเพยที่ว่า “อยู่บ้านท่านอย่างนั่งดูตาย บั้นวัวบั้นควายให้ลูกท่านเล่น” หรือ “อยู่ก็ให้เขาไว้ใจไปก็ให้เขาคิดถึง” คนที่ไม่นั่งดูตายมีอะไรพอจะช่วยเหลือคนอื่นและสังคมได้ก็เอาใจใส่ชวนช่วยช่วยเหลือตามสติกำลัง ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า “คนทำบุญคุณะให้ดังงาม” อยู่ที่ไหนก็สร้างความเจริญที่นั่น วิธีทำตนให้เป็นประโยชน์และทำสิ่งที่ เป็นประโยชน์ อาจทำได้หลายวิธี เช่น การตั้งใจศึกษาเล่าเรียน ฝึกฝนอบรมตนให้เป็นคนเจริญด้วยความรู้ ความสามารถ เป็นบุตรที่ดีของบิดามารดา เป็นศิษย์ที่ดีของครูอาจารย์เป็นนักเรียนที่ดีของสถานศึกษา เป็นพลเมืองที่ดีของประเทศชาติ ตลอดจนเป็นศาสนิกชนที่ดีของพระพุทธศาสนา

๔) สมานัตตา การวางตนเสมอต้นเสมอปลาย หมายถึง การวางตนได้เหมาะสม มีความหมาย ๒ ประการ คือ (๑) วางตนได้เหมาะสมกับฐานะที่ตนมีอยู่ในสังคม เช่น เป็นหัวหน้าครอบครัว เป็นบิดามารดา เป็นครูอาจารย์ เป็นเพื่อนบ้าน เป็นต้น ตนอยู่ในฐานะอะไรก็วางตนให้เหมาะสมกับฐานะที่เป็นอยู่ และทำได้อย่างเสมอต้นเสมอปลาย (๒) ปฏิบัติตนอย่างสม่ำเสมอต่อคนทั้งหลาย ให้ความเสมอภาค ไม่เอารัดเอาเปรียบผู้อื่น เสมอในสุขและทุกข์ คือ ร่วมสุขร่วมทุกข์ ร่วมรับรู้ปัญหา และร่วมแก้ปัญหาเพื่อประโยชน์ของสังคม^{๕๕}

สังคหวัตถุ ๔ ช่วยให้เราเป็นคนมีจิตใจหนักแน่นไม่โลเล รวมทั้งยังเป็นการสร้างความนิยมและไว้วางใจให้แก่ผู้อื่นอีกด้วย ประโยชน์ของสังคหวัตถุ ๔ มีดังนี้ (๑) ช่วยให้คุณคิดวางตนอยู่ได้ในสังคมด้วยความสุข (๒) เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจสมานไมตรีระหว่างกัน (๓) เป็นเครื่องส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลให้มีความเคารพนับถือกันตามสมควรแก่ฐานะ (๔) เป็นเครื่องประสานองค์ประกอบต่าง ๆ ของสังคมให้คงรูปอยู่และดำเนินไปได้ด้วยดี (๕) ช่วยส่งเสริมศีลธรรมและป้องกันความประพฤติเสื่อมเสียในสังคม

๓.๓.๖ อิทธิบาท ๔ คือ บาทฐานแห่งความสำเร็จ ๔ ประการ หมายถึง สิ่งซึ่งเป็นคุณธรรมเครื่องให้ลุถึงความสำเร็จตามที่ตนประสงค์ ผู้หวังความสำเร็จในสิ่งใดต้องทำตนให้สมบูรณ์ด้วยสิ่งที่เรียกว่า อิทธิบาท ซึ่งจำแนกไว้เป็น ๔ ประการ^{๕๖} ดังนี้ คือ

๑) ฉันทะ หมายถึง ความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น คือ ความพอใจ ในฐานะเป็นสิ่งที่ตนถือว่าดีที่สุดที่มนุษย์เราควรจะได้ ข้อนี้ เป็นกำลังใจอันแรกที่ทำให้เกิดคุณธรรมข้อต่อไปทุกข้อ เพราะฉันทะคือความพึงพอใจในสิ่งที่ตัวเองทำ ความต้องการที่จะทำสิ่งนั้น ๆ มีศรัทธาในสิ่งที่ทำเพื่อให้บรรลุเป้าหมาย การพึงใจหรือชอบในสิ่งที่ทำนี้ จะเป็นแรงบันดาลใจชั้นเลิศที่จะทำให้เกิดความมุ่งมั่นและความสุขที่จะทำหน้าที่การทำงานเหล่านั้นให้ลุล่วง ในบางครั้งเราอาจจะไม่ชอบในสิ่งที่ได้รับมอบหมาย

^{๕๕}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๐/๑๖๗.

^{๕๖}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓๑/๒๓๓.

แต่เมื่อมีฉันทะเป็นเครื่องกำหนดจิต ก็จะทำให้เรามีความตั้งใจมุ่งมั่น ที่จะกระทำสิ่งนั้นให้ลุล่วงโดยสมบูรณ์ได้เหมือนกัน

๒) วิริยะ หมายถึง ความพากเพียรในสิ่งนั้น เป็นความขยันมั่นเพียร เป็นการกระทำที่ติดต่อกัน ขาดตอนเป็นระยะเวลายาวนานจนประสบความสำเร็จ คำนี้มีความหมายของความกล้าหาญ เจื้อยอยู่ ด้วยส่วนหนึ่ง ความแข็งขันอดทนกล้าหาญเดินหน้าทำในสิ่งที่รับผิดชอบให้บรรลุถึงเป้าหมายที่ต้องการ มีความมุ่งมั่นทรหด แม้ว่างานนั้นจะยากลำบากเพียงใด ซึ่งถ้าประกอบกับความรัก ความพึงใจในงาน ที่ทำด้วยแล้ว ความเพียรเหล่านี้จะเต็มไปด้วยความสุขที่ได้ทำ

๓) จิตตะ หมายถึง ความเอาใจใส่ฝึกฝนในสิ่งนั้น ความไม่ทอดทิ้งสิ่งนั้นไปจากความรู้สึก ของตัว ทำสิ่งซึ่งเป็นวัตถุประสงค์นั้นให้เด่นชัดอยู่ในใจเสมอ คำนี้รวมความหมายของคำว่า สมาธิ อยู่ ด้วยอย่างเต็มที่ เมื่อมีใจที่จดจ่อแล้วก็จะเกิดความรอบคอบตาม ปัจจุบันสังคมซับซ้อนยุ่งยากแต่ละคน มีภาระหน้าที่มากมายจนไม่รู้จะทำอะไรก่อน เวลาอ่านหนังสือก็คิดถึงงานที่รับผิดชอบ เวลาทำงานก็ คิดว่าต้องอ่านหนังสือเพื่อเตรียมตัวสอบไม่สามารถมีจิตจดจ่ออยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้นาน ผลคือ ทำ อะไรก็ได้ดีสักอย่างทำผิด ๆ ถูก ๆ แต่ถ้าเรามีใจที่จดจ่อต่อสิ่งที่เราคิดเราทำและรับผิดชอบแล้ว ไม่ว่าจะ เป็นการเรียนหรือการทำงานก็ตามทุกอย่างก็จะดีขึ้นไปเอง เราก็จะมีความรอบรู้มากขึ้นเรื่อย ๆ ด้วยใจที่จดจ่อตั้งมั่นและใฝ่เรียนรู้ของเรา เมื่อมีความรอบรู้มากขึ้นก็จะเกิดความรอบคอบตามมา เมื่อ มีความรอบคอบแล้วการตัดสินใจทำอะไรก็จะเกิดความผิดพลาดน้อยตามไปด้วย

๔) วิมังสา หมายถึง การสอดส่องดูแล การพิจารณาพิเคราะห์ การตรวจสอบ วัตถุประสงค์ ซึ่งก็คือ การใช้ปัญญาเข้ากำกับงานที่ทำนั่นเอง มีการตรวจสอบงานที่ทำอย่างสม่ำเสมอ มีการปรับเปลี่ยน รูปแบบการทำงานให้สอดคล้องกับสถานการณ์ คิดวิธีแก้ไขปัญหาย่างรอบคอบเมื่อเกิดปัญหาใด ๆ ขึ้น ซึ่งวิมังสาตัวเองคือสายไซ้แห่งปัญญาที่จะให้เราสามารถทำงานที่ยากขึ้น ทำหายมากขึ้นให้สำเร็จลง ได้โดยง่าย กล่าวคือ ความสอดส่องในเหตุและผลแห่งความสำเร็จที่เกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ ให้ลึกซึ้งยิ่ง ๆ ขึ้นไปตลอดเวลา ดังนั้น วิมังสาจึงรวมความหมายของคำว่า “ปัญญา” ไว้อย่างเต็มที่ด้วย

หนังสือ สูตรลับ Anti-Aging จากพระไตรปิฎก ของนายแพทย์กฤษดา ศิรามพุช แพทย์ ผู้เชี่ยวชาญด้านศาสตร์อายุวัฒน์ สรุปไว้ว่า อิทธิบาท ๔ น่าจะเกี่ยวพันกับเรื่องอายุยืนโดยตรงเลย ที่เดียว เพราะเมื่อพิจารณาดูอย่างถี่ถ้วนแล้ว ทั้ง ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่ ทำให้ชีวิตเป็นสุข ดังนี้ (๑) ฉันทะ ทำให้มีความพึงพอใจในการกระทำงานต่าง ๆ ก็ย่อมจะรู้สึกว่าการ นั้นไม่เหน็ดเหนื่อยทำงานไปก็เหมือนได้พักผ่อนไป (๒) วิริยะ คือ ความเพียร ความสม่ำเสมอในการ ปฏิบัติตัวให้เป็นไปตามแนวทางที่ถูกที่ควร (๓) จิตตะ คือ ความจดจ่อใส่ใจที่จะทำให้เกิดสมาธิและ ความสงบขึ้นชีวิตจึงไม่ร้อนรนว่าวุ่นไปตามกระแสของโลก (๔) วิมังสา คือ การใคร่ครวญใช้เหตุผล และสติปัญญานำทางชีวิตจะเห็นได้ว่าธรรมทั้งสี่ประการนี้ นอกจากจะทำให้อายุยืนแล้วยังเป็นหลักที่ จะนำความสำเร็จมาสู่ชีวิตด้วย ได้แก่ ๑) สัปปาย การี คือ ให้ร่างกายอยู่ในสภาพที่สบายและเกื้อกูล แก่สุขภาพ เช่น ความไม่เครียดกับงาน ๒) สัปปายะ มัตตัญญ คือ ความรู้จักพอดีในสิ่งที่สบาย ๓) ปริณตโภชิ คือ รับประทานอาหารที่เอื่อยง่าย เช่น เนื้อปลา ไข่ขาว ผักผลไม้ ๔) กาลจารี คือ ใช้ชีวิตให้

เหมาะสมในเรื่องเวลารู้จักจัดเวลาให้พอดีไม่หักโหมเกินกำลัง ๕) พรหมจารี ถือ พรหมจรรย์ตามความเหมาะสม ปฏิบัติธรรมสม่ำเสมอ ถือศีลกินเจตามสมควร และหมั่นขัดเกลาจิตใจให้กิเลสเบาบางลง^{๕๗}

สรุปว่า หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ที่งานวิจัยนี้เห็นว่ามี ความเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างผู้บริโภคร่วมกับผู้ผลิตและได้นำมาศึกษา ได้แก่ (๑) มิตตกถา ๗ เกี่ยวกับการเลือกคบมิตร (๒) สปัปฺริสธรรม ๗ คือ ธรรมของสัตบุรุษ เป็นธรรมที่ทำให้เป็นสัตบุรุษ คุณสมบัติของคนดี ธรรมของผู้ดี มี ๗ ประการ (๓) สปัปายะ ๗ คือ สิ่งที่เหมาะสมสิ่งที่ไม่เหมาะสมสิ่งที่ไม่ควรช่วยสนับสนุนมี ๗ ประการ (๔) วัชชือปริหานิยธรรม ๗ คือ ธรรมอันเป็นเหตุไม่ให้เกิดความเสื่อมมี ๗ ประการ (๕) สังคหวัตถุ ๔ คือ ธรรมที่เป็นที่พึ่งแห่งการสงเคราะห์กัน มี ๔ ประการ และ (๖) อิทธิบาท ๔ คือ บาทฐานแห่งความสำเร็จมี ๔ ประการ ซึ่งจะเห็นว่าหลักธรรมทั้งหมดเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ ทั้งระหว่างบุคคลกับบุคคล หรือบุคคลกับกลุ่มบุคคล หรือกลุ่มบุคคลกับกลุ่มบุคคล ทั้งหมดเกี่ยวข้องกับการทำงานทั้งของส่วนบุคคลและของหมู่คณะโดยที่มีจุดประสงค์เป็นไปเพื่อประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ร่วมกันทั้งสิ้น

เช่นเดียวกับหลักทศ ๖ ที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ตรง ๆ ระหว่างบุคคลกับกลุ่มบุคคลรอบข้างที่งานวิจัยนี้ใช้เป็นธรรมหลักที่อยู่ในระดับศีลธรรมและจริยธรรมเพื่อการศึกษาความสัมพันธ์อย่างยั่งยืนระหว่างผู้บริโภคร่วมกับผู้ผลิต ตามทฤษฎีสมมูลผลิตสมมูลบริโภคและสมมูลผลประโยชน์ที่ผู้วิจัยนำเสนอ จะเห็นว่าหลักทศ ๖ ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติต่อกันและปฏิบัติตอบแทนอย่างเกื้อกูลกันระหว่างบุคคลกับกลุ่มบุคคลรอบข้างในทศทั้ง ๖ มีธรรมอีกอย่างหนึ่งเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย คือ ความกตัญญูกตเวที หมายถึง การรู้คุณของบุคคลที่ได้รับก่อนจากกลุ่มบุคคลรอบข้าง แล้วตอบแทนคุณนั้นกลับอย่างเหมาะสมเกิดเป็นคุณูปภาพของการเกื้อกูลกันในหลักทศ ๖ ซึ่งในงานวิจัยนี้ได้นำหลักทศ ๖ นี้ไปปรับใช้ในทางเศรษฐกิจโดยกำหนดให้ความสัมพันธ์ระหว่างผู้บริโภคร่วมกับผู้ผลิตเป็นเหมือนบุคคลและกลุ่มบุคคลในหลักทศ ๖ กล่าวคือ ผู้ผลิตเห็นว่าผู้บริโภคร่วมมีพระคุณที่ซื้อสินค้าของตนแล้วตอบแทนคุณด้วยการเปลี่ยนงบประมาณและส่งเสริมการขายเป็นงบสวัสดิการให้ผู้บริโภคเพื่อสร้างความมั่นคงและมั่นคงให้ผู้บริโภค ส่วนผู้บริโภคเมื่อได้รับความช่วยเหลือเกื้อกูลจากผู้ผลิตในด้านต่าง ๆ ก็ตอบแทนผู้ผลิตด้วยการใช้สินค้าของผู้ผลิตนั้นตลอดไป

๓.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้บริโภคร่วมกับผู้ผลิตแบบสัมาอาชีวะ

การศึกษาการตลาดแบบสัมาอาชีวะในชุมชนที่นางค์มรรคแห่งสัมาอาชีวะไปใช้เป็นหลักปฏิบัติในการดำเนินชีวิต พบว่าในชุมชนเหล่านี้จะมีกิจกรรมสำหรับการดำรงชีวิตที่สำคัญ ๒ อย่าง คือ กิจกรรมการผลิตและกิจกรรมการบริโภคที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อการพัฒนาตนในขั้นที่สูงขึ้น ๆ ไป ตัววัดความก้าวหน้าของการพัฒนาชีวิตอย่างหนึ่งก็คือ ศีล ในพุทธบริษัท ๔ นี้ ปัจจุบันภิกษุบริษัทถือศีลมากที่สุด คือ ๒๒๗ ข้อ รองลงมา คือ ผู้ที่ถือศีล ๑๐ ข้อ ได้แก่ สามเณร และแม่ชีเป็นนักรบวชสตรีซึ่งถือว่าเป็นตัวแทนของภิกษุณีซึ่งตามพระวินัยจะต้องถือศีลถึง ๓๑๑ ข้อ แต่พระพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทยไม่ยอมรับการดำรงอยู่ของภิกษุณี ส่วนอุบาสกและอุบาสิกาจะถือศีล ๘ หรืออย่าง

^{๕๗} กฤษดา ศิรามพุช, นิตยสารซีเคร็ต, เคล็ดลับอายุยืนจากพระไตรปิฎก, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.kanlayanatam.com/sara/sara129.htm> [๒๖ กันยายน ๒๕๕๘].

ต่ำที่สุด คือ ศีล ๕ การตลาดแบบสัมมาอาชีวะได้แสดงให้เห็นว่า กิจกรรมการผลิตและการบริโภคมี่ความจำเป็นต้องเชื่อมโยงและเกื้อกูลกันอย่างยิ่ง ชุมชนเหล่านี้จึงดำรงอยู่ได้อย่างงดงามดังตัวอย่างของชุมชนบุญนิยมอโศก และ Friends of the Western Buddhist Order (FWBO) ที่สามารถดำรงชีวิตได้โดยไม่ต้องเปียดเบียนสัตว์ทั้งหลายและไม่ต้องมีกฎหมายห้ามการบริโภคเนื้อสัตว์ เพียงแต่รักษา ศีลข้อ ๑ อย่างจริงจังและการดำรงอยู่กันเป็นชุมชนอย่างเกื้อกูลกันเท่านั้น^{๕๘}

๓.๔.๑ การตลาดแบบสัมมาอาชีวะ เป็นการศึกษาการตลาดแบบสัมมาอาชีวะในองค์กร ๖ แห่ง คือ (๑) ชุมชนบุญนิยมอโศก (๒) Friends of the Western Buddhist Order (FWBO) (๓) กลุ่มเกษตรกรลำปลายมาศบุรีรัมย์ (๔) ชุมชนศูนย์กสิกรรมธรรมชาติมาบเอื้อง (๕) กลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์แบบชีวิตพอเพียง และ (๖) มูลนิธิเจ้าพระยาอภัยภูเบศร^{๕๙} ที่ถือว่าเป็นองค์กรธุรกิจแบบสัมมาอาชีวะที่มีลักษณะการเชื่อมโยงและผูกพันกันระหว่างครอบครัว กลายเป็นชุมชนที่มีแบบปฏิบัติการดำเนินชีวิตตามองค์มรรคแห่งสัมมาอาชีวะในพระพุทธศาสนา ได้ข้อสรุปว่า การตลาดแบบสัมมาอาชีวะ คือ กิจกรรมในการผลิตสินค้าหรือผลิตภัณฑ์เพื่อการบริโภคในชุมชนที่มีการดำเนินชีวิตแบบสัมมาอาชีวะในพระพุทธศาสนา มีวัตถุประสงค์ในการผลิตสินค้าหรือผลิตภัณฑ์ที่จำเป็นสำหรับการดำรงชีวิต คือ ปัจจัย ๔ ได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค และไม่เป็นสินค้าต้องห้าม “มิฉฉวนิชชา” ๕ ประการ คือ อาวุธ สัตว์ เนื้อสัตว์ ของมีเงินเมา และสิ่งเป็นพิษ การทำงานของผู้ปฏิบัติงานในองค์กรธุรกิจที่มีการตลาดแบบสัมมาอาชีวะ เป็นการฝึกฝนพัฒนาตนเองเพื่อความก้าวหน้าในธรรมยิ่งขึ้นไปเรื่อย ๆ เครื่องวัดความก้าวหน้าของการปฏิบัติ คือ ความเสียสละ การปฏิบัติงานเพื่อส่วนรวมยิ่งก้าวหน้ามากก็จะยิ่งรับค่าตอบแทนน้อยจนถึงไม่รับเลย การบริโภคก็บริโภคด้วยปัญญาที่เป็นการบริโภคคุณค่าแท้ไม่บริโภคคุณค่าเทียม ทั้งกระบวนการผลิตและบริโภคเป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมไม่เหลือขยะเลย ดังแสดงในรูปที่ ๓.๑ ข้างล่างนี้^{๖๐}

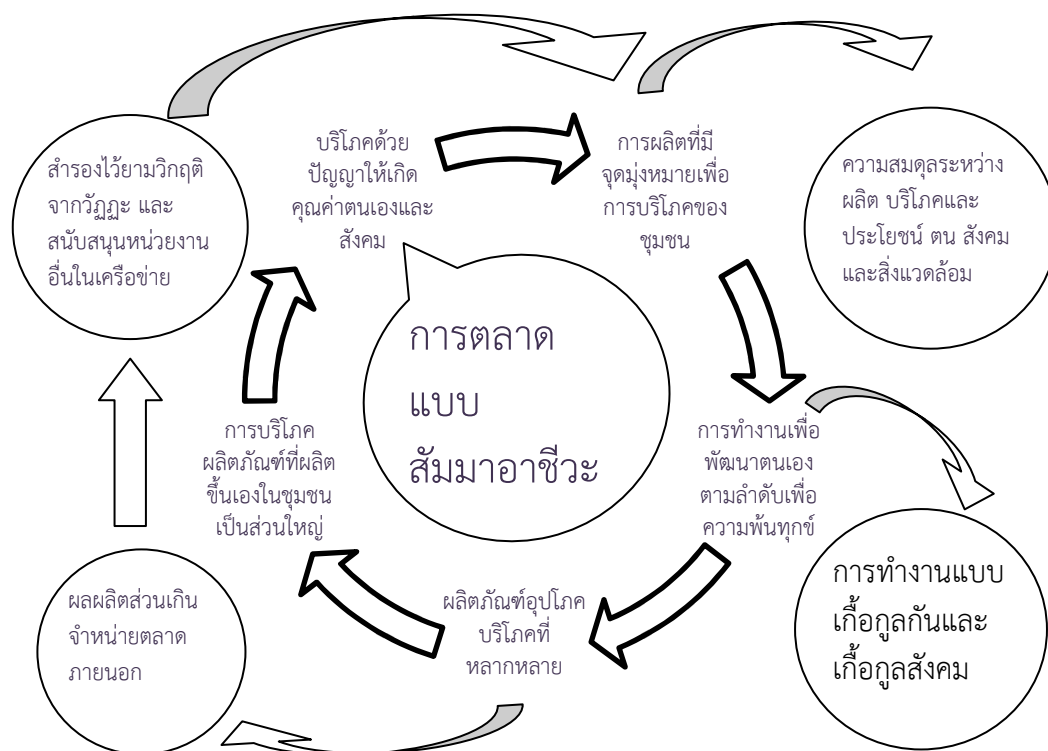
๓.๔.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้บริโภคกับผู้ผลิตแบบสัมมาอาชีวะ จากรูปที่ ๓.๑ แสดงการตลาดแบบสัมมาอาชีวะได้แสดงให้เห็นความสมดุลระหว่างการผลิตและการบริโภค เพราะจุดมุ่งหมายในการผลิตก็เพื่อการบริโภคในชุมชนนั้น ๆ เท่านั้น ซึ่งตามความเป็นจริงผลผลิตอาจพอดีกับการบริโภค หรืออาจมากน้อยเพราะขึ้นกับปัจจัยธรรมชาติ ซึ่งถ้ามากเกินไปบริโภคก็นำไปซื้อขายหรือแลกเปลี่ยนกับผลิตภัณฑ์อย่างอื่นระหว่างชุมชนข้างเคียงในลักษณะของการเกื้อกูลกัน กำลังการผลิตก็เป็นแรงงานในชุมชนที่มีวัตถุประสงค์ของการทำงานเพื่อการพัฒนาตนเอง ซึ่งแตกต่างจากการมอง “แรงงาน” ของระบบเศรษฐกิจกระแสหลักที่เห็นแรงงานเป็นสิ่งชั่วร้ายที่จำเป็น ในทัศนะของนายจ้างแรงงานเป็นเพียงรายการที่ก่อให้เกิดต้นทุนและจำเป็นที่จะต้องลดให้เหลือน้อยที่สุด หากไม่สามารถกำจัดให้หมดไปได้ด้วยการใช้เครื่องจักรกล และในทัศนะของคนงาน คือ การทำงานเป็นการสูญเสียอรรถประโยชน์ เพราะการทำงานเป็นการสละเวลาแห่งการพักผ่อนและความสบายของบุคคล

^{๕๘} สมเกียรติ ไชยภูมิ, “พัฒนาการของการตลาดแบบสัมมาอาชีวะ”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๑๐๓-๑๐๔.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖.

ส่วนค่าจ้างเป็นเงินชดเชยประเภทหนึ่งสำหรับการเสียสละดังกล่าวนั้น ทักษะของนายจ้างก็คือ การมีผลผลิตโดยปราศจากลูกจ้าง และมุมมองของลูกจ้าง คือ การมีเงินโดยไม่จำเป็นต้องทำงาน^{๖๑}

รูปที่ ๓.๑ แสดงการตลาดแบบสัมาอาชีวะ

คำว่าสัมาอาชีวะ หรือสัมาชีพในทางธรรม ตามทัศนะของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) นั้น ถือว่าการทำงานไม่เพียงแต่ทำให้เกิดผลผลิตแล้วได้รับปัจจัยมาเป็นเครื่องเลี้ยงชีพเป็นผลตอบแทนโดยชอบธรรมเท่านั้น แต่ยังหมายถึงการทำหน้าที่หรือความประพฤติหรือการดำรงตนอย่างถูกต้อง ที่มีผลอันเกื้อกูลแก่ชีวิตแก่สังคมหรือการดำรงอยู่ด้วยดีในหมู่มนุษย์ด้วย^{๖๒} นอกจากนี้ในงานวิจัยชุมชนสัมาอาชีวะบางชุมชน เช่น ชุมชนบุญนิยมอโศก ที่วัดความก้าวหน้าของการปฏิบัติงานที่ถือว่าการปฏิบัติธรรมไปด้วยกับการเสียสละ ยังรับผลตอบแทนน้อยยิ่งก้าวหน้ามากและถือศีลจำนวนข้อมากถือว่าก้าวหน้ามากขึ้นด้วย ในชุมชนแบบสัมาอาชีวะเหล่านี้ผลผลิตส่วนเกินจะนำเข้าเป็นกองทุนความมั่งคั่งส่วนกลาง ที่เรียกว่า สาธารณโภคี เป็นเงินกองกลางสำหรับใช้ในเวลาจำเป็น

^{๖๑}อี.เอฟ. ชูเมกเกอร์, จีว้แต่แจ้ว เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ, พิมพ์ครั้งที่ ๔, แปลโดย สมบูรณ์ ศุภศิลป์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สมิต, ๒๕๕๓), หน้า ๘๔.

^{๖๒}อภิชัย พันธเสน, พุทธเศรษฐศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อัมรินทร์, ๒๕๕๘), หน้า ๖๘๘.

สำหรับทุกคน เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างผู้บริโภคกับผู้ผลิตก็สอดคล้องกับทฤษฎีสามสมดุล คือ สมดุลทั้งการผลิต การบริโภค และผลประโยชน์หรือความมั่งคั่ง นอกจากนี้ชุมชนแบบ สัมมาอาชีวะยังดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับระบบนิเวศ ที่เห็นชีวิตทุกสายพันธุ์บนโลกและสิ่งแวดล้อมที่ พวกมันอาศัยอยู่ล้วนแต่เชื่อมโยงเกี่ยวข้องกันในวงจรที่ปฏิสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อน พวกมันให้บริการ ต่าง ๆ ที่สำคัญต่อชีวิตมนุษย์ เช่น ออกซิเจน พืช และน้ำสะอาดที่ดื่มได้ เป็นต้น ระบบนิเวศจัดหาสิ่ง เหล่านี้ทั้งหมดให้กับเรา นอกจากนี้ยังจัดการสิ่งที่มนุษย์ไม่ต้องการด้วยนั่นก็คือของเสียนั่นเอง^{๖๓}

พวกมันให้บริการต่าง ๆ ที่สำคัญต่อชีวิตมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นออกซิเจน และน้ำดื่ม รวมทั้ง การกำจัดของเสียให้ด้วยตั้งแต่ก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ที่เราหายใจออกไปจนถึงสิ่งปฏิกูลในเมืองใหญ่ ๆ อันเป็นแบบอย่างให้ชุมชนแบบสัมมาอาชีวะบริหารจัดการสิ่งปฏิกูลให้เกิดประโยชน์ได้เป็นอย่างดี แต่อย่างไรก็ดีบริการจากระบบนิเวศส่วนใหญ่ไม่มีสิ่งใดสามารถแทนที่ได้ มนุษย์มากที่จะสร้างระบบ ลอกเลียนแบบขึ้นมา สิ่งนี้ถูกแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนในช่วงปี ๑๙๙๑ – ๑๙๙๒ เมื่อนักวิทยาศาสตร์ ที่ทดลองโครงการ Biosphere 2 ในรัฐออริโซนา พบว่าพวกเขาไม่สามารถรักษาระดับออกซิเจนให้คน แปรคนที่อาศัยอยู่ในโครงการจำลองเลียนแบบธรรมชาติมูลค่า ๒๐๐ ล้านดอลลาร์ แต่โลกเราได้ทำสิ่ง นี้ให้มนุษย์ ๗,๐๐๐ ล้านคน ทุกวันโดยไม่คิดค่าใช้จ่าย มีหลักฐานที่เพิ่มพูนขึ้นเรื่อย ๆ ที่แสดงให้เห็น ว่าการเปลี่ยนแปลงอย่างช้า ๆ ของเงื่อนไขปัจจัยหลัก เช่น ความหลากหลายทางชีวภาพ คุณภาพของ ดิน และวงจรสารอาหาร สามารถนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรงและฉับพลันเมื่อถึงค่าขีดขั้นต่ำ ที่เป็นจุดวิกฤติ หรือที่เรียกว่า จุดพลิกผัน (Tipping Point)^{๖๔} ชุมชนแบบสัมมาอาชีวะสามารถดำเนิน ชีวิตที่เกื้อธรรมชาติเพราะเข้าใจระบบนิเวศ (Ecosystem) อย่างลึกซึ้ง

ระบบนิเวศ (Ecosystem) เป็น “ชุมชนของสิ่งมีชีวิตและสิ่งแวดล้อมทางกายภาพของมัน ที่มีปฏิสัมพันธ์กันในฐานะหน่วยย่อยของระบบนิเวศ” สิ่งที่มีชีวิตส่วนใหญ่ของมันได้เป็นเพียงสมาชิกของ ชุมชนทางนิเวศเท่านั้น แต่ทว่ามันเองก็ยังเป็นระบบนิเวศที่ซับซ้อนอีกด้วยโดยมันยังประกอบด้วย สิ่งมีชีวิตขนาดเล็กเป็นอันมาก ซึ่งมีความเป็นเอกเทศระดับหนึ่งแต่ก็บรรณสารสอดคล้องกลมกลืนเข้า กับการทำหน้าที่เป็นองค์รวมทั้งหมดได้ ดังนั้น จึงมีระบบที่มีชีวิตอยู่ ๓ ประเภท คือ (๑) ตัวของสิ่งที่มี ชีวิตเอง (๒) ส่วนย่อยของสิ่งมีชีวิต และ (๓) ชุมชนของสิ่งมีชีวิต ทั้งหมดนี้โดยตัวของมันเองแล้วเป็น องค์รวมที่ปฏิสัมพันธ์และอิงอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างส่วนย่อยของมัน ตลอดช่วงเวลาหลายพันล้าน ปีของวิวัฒนาการ สิ่งมีชีวิตสายพันธุ์ต่าง ๆ ได้สร้างชุมชนซึ่งเชื่อมโยงเกี่ยวพันกันอย่างแนบแน่นจน ระบบองค์รวมนั้นมีลักษณะคล้ายเป็นสิ่งมีชีวิตขนาดใหญ่ที่ประกอบด้วยสิ่งมีชีวิตจำนวนมาก ตัวอย่างเช่น ผึ้งและมดที่ไม่สามารถมีชีวิตอยู่รอดได้ตามลำพัง แต่เมื่ออยู่รวมกันจำนวนมากมัน สามารถทำตัวคล้ายกับเซลล์ของสิ่งที่มีชีวิตอันซับซ้อนได้ โดยมีความชาญฉลาดของฝูง และมีความสามารถที่จะปรับตัวได้เหนือกว่าที่พวกมันจะอยู่กันตามลำพังได้^{๖๕}

^{๖๓} กุนนาร์ รุนด์เกรน, อุทยานแห่งผืนดิน, แปลโดย เขมลักข์ณ ดิประวัติ และคณะ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สวนเงินมีมา, ๒๕๕๗), หน้า ๑๑๑.

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๒.

^{๖๕} ฟรีดริช คอปป์, ข่ายใยแห่งชีวิตความเข้าใจใหม่ด้านวิทยาศาสตร์เกี่ยวกับระบบชีวิต, แปลโดย สว่าง พงศ์ศิริวัฒน์, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกลด์คิมทอง, ๒๕๕๖), หน้า ๕๑-๕๓.

๓.๕ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้บริโภคร่วมกับผู้ผลิตตามธรรมนิยาม

๓.๕.๑ ความเป็นกฎเดียวกันของธรรมนิยามทั้งสาม หมายถึง ความเป็นกฎเดียวกันระหว่างอริยสัจ ๔ กับปฏิจจสมุปบาทและไตรลักษณ์ กล่าวคือ กระบวนการของอริยสัจ ๔ คือ การดำเนินไปอย่างมีระบบของธรรมที่เกี่ยวข้องกัน สัมพันธ์กันในลักษณะที่เป็นเหตุและผลของกันและกัน หรือกระบวนการเกิดขึ้นและกระบวนการดับไปของทุกข์เป็นธรรมชาติของชีวิตที่มีความสัมพันธ์กันตามเหตุและผลในเรื่องทุกข์รวมทั้งสาเหตุที่เกิดขึ้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่า เป็นสภาวะธรรมที่ต้องอาศัยกันและกันเกิดขึ้น เรียกชื่อว่า “ปฏิจจสมุปบาท” จะเกิดขึ้นเองลอย ๆ โดยไม่มีสาเหตุไม่ได้ ซึ่งทั้งหลักธรรมอริยสัจ ๔ และกฎปฏิจจสมุปบาทต่างก็เป็นหลักธรรมสำคัญ คือ ปฏิจจสมุปบาทก็มีเนื้อหาสำคัญครอบคลุมอริยสัจ ๔ และเช่นเดียวกันอริยสัจ ๔ ก็มีความหมายครอบคลุมปฏิจจสมุปบาท ผู้วิจัยจึงสรุปได้ว่า อริยสัจ ๔ และ ปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักธรรมอันเดียวกันที่มีการเรียกชื่อและการนำไปใช้งานต่างกันเท่านั้นเอง^{๖๖} ในทำนองเดียวกันกับที่ ไตรลักษณ์ และปฏิจจสมุปบาท ต่างก็เป็นหลักธรรมใหญ่ ๒ หมวด ที่ถือว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในรูปของกฎธรรมชาติที่ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงคนละแง่หรือคนละแนวเพื่อให้มองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ

ไตรลักษณ์มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายที่ปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตามหลักปฏิจจสมุปบาท ส่วนหลักปฏิจจสมุปบาทก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแส จนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็นไตรลักษณ์ ผู้วิจัยจึงสรุปได้ว่า ไตรลักษณ์ และปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักธรรมอันเดียวกันที่มีการเรียกชื่อและการนำไปใช้งานต่างกันเท่านั้นเอง ดังนั้น ในเมื่อทั้งอริยสัจ ๔ และไตรลักษณ์ต่างก็เป็นกฎหรือหลักธรรมอันเดียวกับปฏิจจสมุปบาท จึงสรุปได้ว่า ทั้งอริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาทและไตรลักษณ์เป็นหลักธรรมอันเดียวกัน ในการศึกษาและวิเคราะห์นิยามหรือธรรมนิยามซึ่งเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา คือ ธรรมนิยามเป็นกฎธรรมชาติเป็นธรรมดาเป็นพื้นฐานความจริงในโลกและในจักรวาล พระพุทธองค์ตรัสว่าพระองค์จะอุบัติหรือไม่อุบัติขึ้นมาในโลกนี้ก็ตาม ความจริงก็ยังคงเป็นความจริงเหมือนเดิม พระองค์เพียงแต่ค้นพบแล้วนำมาเผยแผ่ให้โลกรู้เท่านั้น ธรรมนิยามหรือกฎธรรมชาติที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ทั้ง ๓ เป็นกำหนดที่แน่นอน เป็นหลักจริงแท้ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาทุกทั้ง ๓ จึงเป็นกฎเดียวกัน

เพื่ออธิบายหลักความจริง ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อแสดงลักษณะความจริงของชีวิตเรียกว่ากฎไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา^{๖๗} ๒) เพื่อแสดงการรู้เท่าทันปรากฏการณ์ธรรมชาติเรียกว่า กฎปฏิจจสมุปบาท^{๖๘} และ ๓) เพื่อแสดงการนำความรู้ไปแก้ไขปัญหาชีวิตให้พ้นทุกข์ เรียกว่ากฎอริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และอริยมรรคมีองค์ ๘^{๖๙} เพื่อชี้ให้เห็นถึงความเป็นธรรมนิยามเชิงสัมพันธ์ภาพของหลักธรรมทั้ง ๓ ผู้วิจัยมองไปที่ตัว “ทุกข์” เริ่มต้นที่ (๑) ทุกข์ในไตรลักษณ์ เป็น

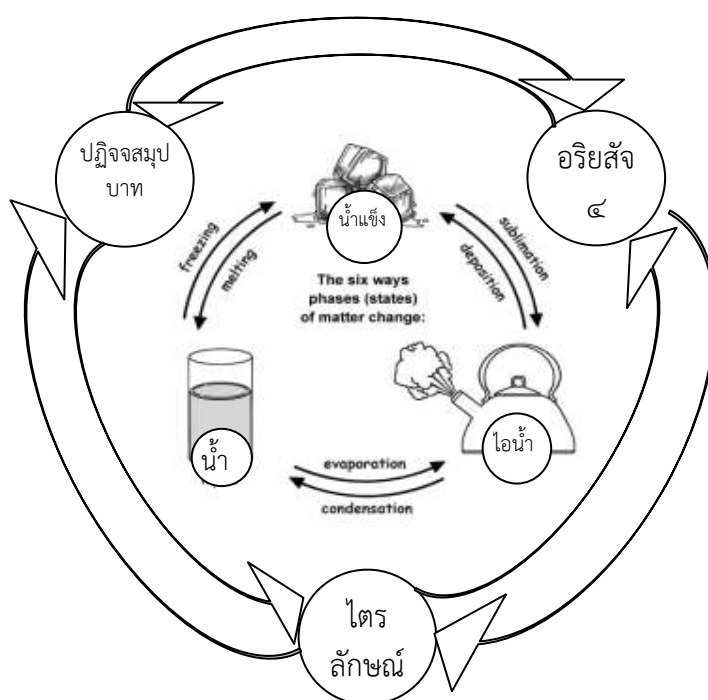
^{๖๖} สมเกียรติ ไชยภูมิ, “ความสัมพันธ์ระหว่างธรรมนิยามกับไตรลักษณ์”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๙๒-๙๕.

^{๖๗} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๐/๕๑.

^{๖๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๗๔/๑๘๕.

^{๖๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๖๕/๕๒๘.

ทุกข์เกิดจากความไม่เที่ยง คือ อนิจจัง และตัวทุกข์เองก็เป็นผู้ที่ทำให้เกิดความไม่ใช่ตัวตนหรือการบังคับบัญชาไม่ได้ (๒) ทุกข์ในปัจจุสมุปบาทมี ๒ ทุกข์ คือ ทุกข์ที่เกิดในเวทนา และทุกข์ที่เกิดในขรามรณะ และ (๓) ทุกข์ในอริยสัจ ๔ เมื่อนำญาณทัสสนะ ๓ มาร่วมพิจารณา ผู้วิจัยเห็นว่า ทุกข์ที่ควรกำหนดรู้โดยสังขญาณ คือ ทุกข์ในปัจจุสมุปบาท ทุกข์ที่ควรกำหนดละโดยกิจจญาณ คือ ทุกขสมุทัยในอริยสัจ ๔ และทุกข์ที่กำหนดละก็ได้ละแล้วโดยกตตญาณ คือ ทุกข์ในไตรลักษณ์เพราะทุกข์ในไตรลักษณ์เป็นกลไกทำให้เกิดอนัตตา จึงสรุปได้ว่า ทุกข์ในหลักธรรมทั้ง ๓ ก็เป็นตัวแสดงว่า หลักธรรมทั้ง ๓ เป็นธรรมนิยามที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างลึกซึ้ง เป็นพลวัตปัจจัย (Dynamic Factors) ของกันและกันส่งผลวนเวียนเนื่องกันไปเป็นวัฏฏะไม่รู้จบ

รูปที่ ๓.๒ แสดงธรรมนิยามเชิงสัมพันธ์ภาพเทียบกับสถานะทั้งสามของน้ำ

เพื่อให้เข้าใจความเชื่อมโยงกันของกฎธรรมชาติให้ชัดเจนขึ้น ผู้วิจัยขอเปรียบเทียบธรรมนิยามทั้ง ๓ ประการ เหมือนดั่งน้ำที่มี ๓ สถานะ ดังนี้คือ ๑) สถานะของแข็ง คือ น้ำแข็ง ๒) สถานะของเหลว คือ น้ำ และ ๓) สถานะก๊าซ คือ ไอน้ำ ทั้ง ๓ สถานะนี้ก็มีโมเลกุลของน้ำเหมือนกัน คือ ไฮโดรเจน ๒ อะตอม เกาะอยู่กับออกซิเจน ๑ อะตอม^{๗๐} แต่ที่แตกต่างกัน คือ การเรียงตัวของโมเลกุลน้ำต่างกัน ในสถานะของแข็งการเกาะกันระหว่างออกซิเจนและไฮโดรเจนจะมีองศาที่เฉพาะและทำให้น้ำแข็งมีความหนาแน่นน้อยกว่าน้ำจึงทำให้น้ำแข็งลอยน้ำได้ซึ่งเป็นสิ่งมหัศจรรย์ที่สุดเพราะโดยปกติสสารชนิดอื่นเมื่อเปลี่ยนสถานะจากของเหลวเป็นของแข็งจะมีความหนาแน่นและน้ำหนักมากขึ้น แต่

^{๗๐}William S. Seese and Guido H. Daub, **Basic Chemistry**, (N.J. : Prentice – Hall, Inc., 1972), pp 308-332.

ในกรณีของน้ำจะต่างไป กล่าวคือเมื่อน้ำแข็งตัวเป็นน้ำแข็ง ด้วยลักษณะพิเศษทางเคมีการเรียงตัวของโมเลกุลน้ำจะมีความเป็นระเบียบมากจึงเกิดช่องว่างมากมายความหนาแน่นจึงลดลง ในสถานะของเหลวโมเลกุลของน้ำจะเกาะกันตัวแบบหลวม ๆ มีช่องว่างน้อยลงและเคลื่อนที่เร็วขึ้นเป็นแสนเท่า จึงทำให้น้ำเป็นของเหลวและมีความหนาแน่นมาก และในสถานะก๊าซโมเลกุลของมันก็เกาะกันห่าง ๆ แต่ทั้ง ๓ สถานะก็เป็นโมเลกุลของน้ำเหมือนกัน^{๗๑}

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่าธรรมเนียมที่เรียกชื่อต่างกันสามชื่อ คือ กฎปฏิจจสมุปบาทชื่อหนึ่ง กฎไตรลักษณ์ชื่อหนึ่ง และอริยสัจ ๔ อีกชื่อหนึ่ง เมื่อมองตามแบบสามสถานะของน้ำก็จะเห็นว่าเป็นกฎเดียวกันที่แสดงลักษณะและหน้าที่ต่างกัน ๓ หน้าที่นั่นเอง ดังรูปที่ ๓.๒ ข้างบน นอกจากนี้ความสัมพันธ์ของธรรมเนียมทั้ง ๓ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ อริยสัจ ๔ กฎปฏิจจสมุปบาท และกฎไตรลักษณ์ ในทัศนะของผู้วิจัยยังปรากฏเป็นหนึ่งเดียวกันใน อริยสัจ ๘ กล่าวคือ ความไม่รู้ ๘ ประการ ได้แก่ (๑) ความไม่รู้อริยสัจ ๔ ประกอบด้วย ความไม่รู้ทุกข์ ความไม่รู้เหตุแห่งทุกข์หรือสมุทัย ความไม่รู้การดับทุกข์หรือนิโรธ และความรู้ทางแห่งการดับทุกข์หรืออริยมรรคมีองค์ ๘ (๒) ความไม่รู้กฎปฏิจจสมุปบาท และ (๓) ความไม่รู้ ๓ ประการ คือ ความไม่รู้อดีต ความไม่รู้อนาคต และความรู้ทั้งอดีตและอนาคต จะเห็นว่าความไม่รู้ ๒ ข้อแรกมีความหมายตรงตัวไม่ต้องตีความ ส่วนความรู้ข้อที่ ๓ ผู้วิจัยขอเสนอการตีความว่า (๑) อดีต คือ สภาวะที่เราไม่สามารถทำอะไรได้เช่นเดียวกับความเป็นอนัตตาที่มีความหมายว่าไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนไม่สามารถบังคับบัญชาได้ (๒) อนาคตเป็นสิ่งที่ไม่แน่นอน คือ เป็นสิ่งไม่เที่ยงหรือเป็นอนิจจัง (๓) ความรู้ทั้งอดีตและอนาคต

ข้อนี้ผู้วิจัยขอเสนอการตีความว่า เป็นความหมายของความทุกข์ เพราะเช่นเดียวกับการเจริญวิปัสสนาที่ถือว่า การคิดโหยหาอดีตและพะวงถึงอนาคตเป็นความทุกข์ จึงสรุปได้ว่าความไม่รู้ข้อที่ ๓ นี้ เป็นความรู้กฎไตรลักษณ์ คือ มีความเกี่ยวข้องกับ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา และสามารถสรุปได้อีกว่า อริยสัจ คือ ความไม่รู้ ๘ ประการ ที่ล้วนเป็นกฎธรรมชาติซึ่งปรากฏในธรรมเนียม ๓ กลุ่ม ในพระพุทธศาสนานี้ทั้งสิ้น ดังตารางที่ ๓.๑ ข้างล่างนี้

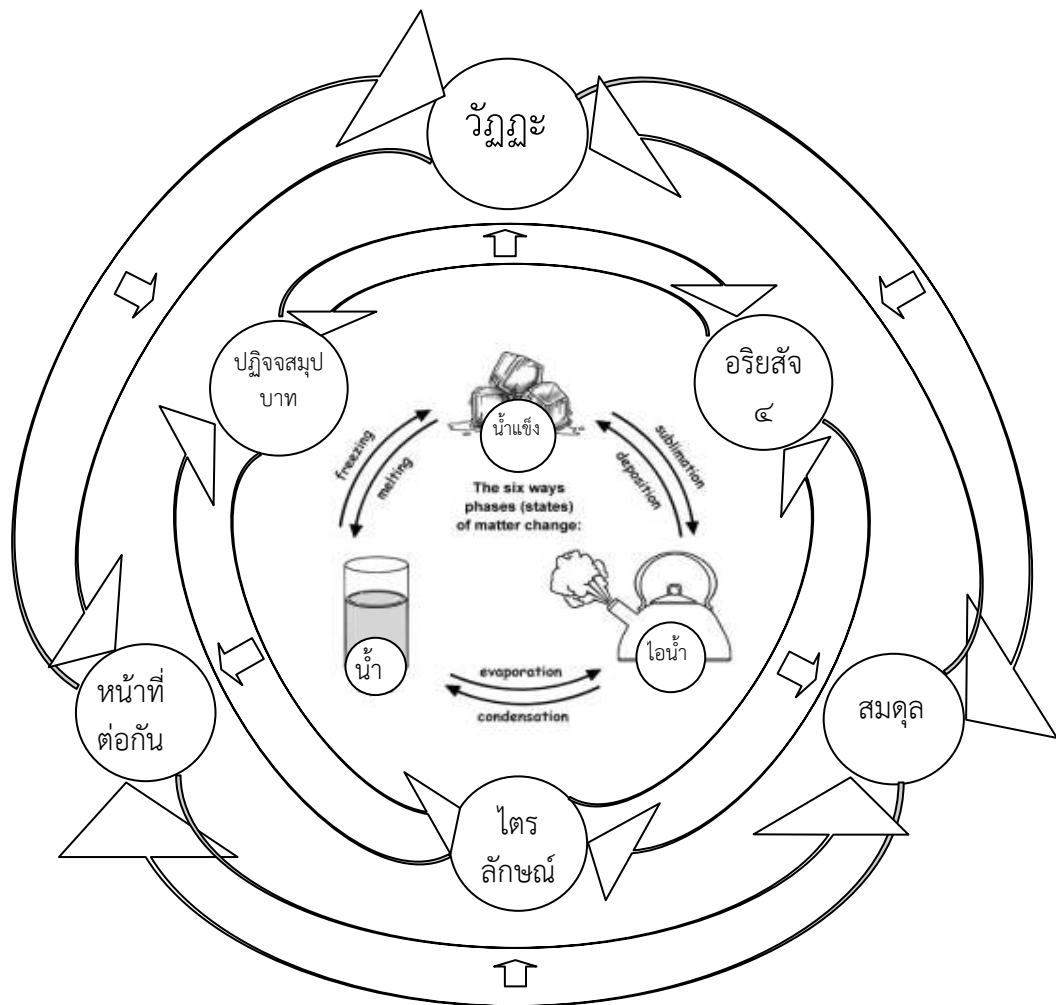
ตารางที่ ๓.๑ แสดงธรรมเนียมกับอริยสัจ ๘ และธรรมเนียมเชิงสัมพันธ์ภาพ

ธรรมเนียม	อริยสัจ ๘	ธรรมเนียมเชิงสัมพันธ์ภาพ
อริยสัจ ๔	ไม่รู้ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค	สมดุล
ปฏิจจสมุปบาท	ไม่รู้ ปฏิจจสมุปบาท	วิภูฏะ
ไตรลักษณ์	ไม่รู้ อดีต อนาคต อดีตอนาคต	หน้าที่ต่อกัน (เกื้อกูลกัน)

๓.๕.๒ การแปลภาษาธรรมเป็นภาษาคนตามแนวธรรมเนียม จากการที่ทั้งอริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท และไตรลักษณ์ที่เป็นธรรมเนียมหรือกฎธรรมชาติเดียวกันแต่ต่างกันที่การนำไปอ้างอิงหรือใช้งาน กล่าวคือ (๑) ถ้าใช้แสดงลักษณะความจริงของชีวิตก็เรียกว่า กฎไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา (๒) ถ้าใช้แสดงการรู้เท่าทันปรากฏการณ์ธรรมชาติก็เรียกว่า

^{๗๑} มาซารุ เอโมโตะ, มหัทศจรยแห่งน้ำ คำตอบเพื่อชีวิตที่ดีกว่า, แปลโดย ดาดา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โลกสวย, ๒๕๔๗), หน้า ๘๓-๘๔.

กฎปฏิจสมุปปาต และ (๓) ถ้าใช้แสดงการนำความรู้ไปแก้ไขปัญหาชีวิตให้พ้นทุกข์ ก็เรียกว่า กฎอริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อความเข้าใจหลักธรรมที่สอดคล้องกับธรรมนิยามทั้ง ๓ กฎ เราสามารถแปลภาษาธรรมเป็นภาษาคนตามสำนวนการแสดงธรรมของท่านพุทธทาสได้ ดังนี้

รูปที่ ๓.๓ แสดงความสัมพันธ์กันแบบพลวัตของธรรมนิยามเชิงภาษาคน-ภาษาธรรม

๑) ความสมดุลตามแนวทางมัชฌิมาปฏิปทา คือ การไม่ยึดถือทางสุดโต่งทั้ง ๒ ทาง ได้แก่ (๑) อัตตกิลมณญุค คือ การประกอบตนเองให้ลำบากเกินไป และ (๒) กามสุขัลลิกานุโยค คือ การพัวพันอยู่ในกามและความสบาย ซึ่งพระพุทธองค์ได้ทรงค้นพบว่าทางปฏิบัติสุดโต่งทั้งสองไม่ใช่ทางที่จะนำไปสู่ความสำเร็จ แต่การปฏิบัติที่จะนำไปสู่ความสำเร็จได้ คือ ทางสายกลางที่เรียกว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ เช่น สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ เป็นต้น ซึ่งมีความหมายว่า ความเห็นชอบ ความดำริชอบ นี่เป็นภาษาธรรมเมื่อนมองเป็นภาษาคนคำว่า “สัมมา” ก็คือ “ความสมดุล” นั่นเอง ซึ่งเมื่อ

พิจารณาการดำรงอยู่ของสรรพสิ่งในโลกที่เป็นปกติก็จะพบว่า ทุกสิ่งจะอยู่ในสภาวะสมดุล^{๗๒} เช่น ความสมดุลทางเคมี ความสมดุลทางฟิสิกส์ ความสมดุลของระบบต่าง ๆ ในร่างกาย (Homeostasis) เป็นต้น ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า “ความสมดุล” ที่เป็นสภาวะการดำรงอยู่ของสรรพสิ่งบนโลกทั้งสิ่งมีชีวิต และสิ่งไม่มีชีวิตที่ยั่งยืนจะอยู่สภาวะสมดุล ก็มีความสอดคล้องและเชื่อมโยงกับหลักปฏิบัติที่เป็นทางสายกลางในอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางที่นำไปสู่ความสำเร็จ คือ ความพ้นทุกข์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของธรรมนิยามหรือกฎธรรมชาติที่เรียกว่า “อริยสัจ ๔” นั่นเอง

๒) **ความเป็นวัฏฏะ** ในโลกธรรมชาตินี้ปรากฏการณ์หลายอย่างที่เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นตามเหตุและปัจจัย จากสภาวะหนึ่งไปสู่สภาวะอื่น ๆ มากบ้างน้อยบ้างแล้วกลับมาสู่สภาวะเดิม กระบวนการนี้เรียกว่า วัฏจักร เช่น วัฏจักรของน้ำ วัฏจักรไนโตรเจน วัฏจักรคาร์บอน หรือวัฏจักรแห่งฤดูกาล^{๗๓} เป็นต้น วัฏจักรเป็นศัพท์ทั่วไปในชีวิตประจำวันมีความหมายเดียวกับ “วัฏฏะ” ในกฎปฏิจจสมุปบาทที่นิยมเรียกว่า “ภวจักร” หรือวงล้อแห่งภพ คือ วงล้อแห่งสังสารวัฏมี ๓ วง แยกจากเหตุปัจจัย ๑๒ องค์ธรรม ตามหน้าที่ ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า “ความเป็นวัฏฏะ” ที่เป็นสภาวะการดำรงอยู่ของสรรพสิ่งบนโลกที่มีความสอดคล้องและเชื่อมโยงกับหลักไตรวัฏฏะซึ่งประกอบด้วยกิเลสวัฏฏ์ กรรมวัฏฏ์ และวิปากวัฏฏ์ในกฎปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นรูปแบบหนึ่งของธรรมนิยามหรือกฎธรรมชาตินั่นเอง และการวนเวียนของชีวิตเป็นวัฏจักรเช่นนี้จะไปอย่างต่อเนื่องไม่จบไม่สิ้น หากยังไม่สามารถบรรลุถึงทางหลุดพ้น โดยการดำเนินตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ ในอริยสัจ ๔ นั่นเอง

๓) **ความมีหน้าที่ต่อกัน** (เกื้อกูลกัน) ตามความหมายของปฏิจจสมุปบาท ว่า “การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกัน เกิดขึ้นพร้อม”^{๗๔} สามารถตีความได้ว่าสรรพสิ่งทั้งหลายในโลกรวมทั้งจักรวาลเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ด้วยการอิงอาศัยกันตามเหตุและปัจจัย ไม่มีสิ่งใดดำรงอยู่ได้ด้วยตนเองโดยลำพัง ไม่ว่าจะเล็กหรือใหญ่ โดยในระบบนิเวศจะเห็นได้ชัดว่าพืชจะสังเคราะห์แสงผลิตสารเก็บพลังงาน คือ แป้งและน้ำตาลก็ต้องใช้คาร์บอนไดออกไซด์ที่เกิดจากการหายใจของสัตว์ และสัตว์จะดำรงชีพอยู่ได้ก็ต้องอาศัยแป้งและน้ำตาลรวมถึงออกซิเจนที่เกิดจากพืชโดยต่างฝ่ายก็พึ่งพาอาศัยกันและกัน และผลเนื่องมาจากการเห็นแจ้งในอนิจจลักษณะกับทุกขลักษณะ กล่าวคือ เมื่อผู้ทำความเข้าใจกำหนดรูปรูปนาม จนเห็นความไม่เที่ยงและความทุกข์ ก็จะทำให้เบื่อหน่ายคลายจากความยึดมั่นถือมั่นในรูปนามนั้น จากนั้น อนัตตลักษณะ คือ ความไม่มีตัวตนของรูปนามและสรรพสิ่งในโลกก็จะปรากฏชัด จิตของผู้เห็นอนัตตลักษณะขณะนั้น ก็จะว่างจากตัวตน (สูญญตา) ไปด้วย ดังนั้น อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา จึงมีความเกี่ยวเนื่องถึงกัน^{๗๕} ผู้ที่มีจิตใจเข้าถึงสภาวะความเป็นจริงที่ไร้ตัวตน จุดมุ่งหมายในการทำงานเขาเยอมนั้นไปเพื่อผู้อื่นเป็นไปเพื่อสังคม ดังนั้น การทำงานที่เกื้อกูลกันและกันจะเกิดในบุคคลที่มีจิตที่ไร้ตัวตนหรืออนัตตานั่นเอง จึงกล่าวได้ว่าบุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่เข้าถึง “ไตรลักษณ์” จะมีจิตใจที่เป็นอนัตตา คือ ไร้ตัวตนไร้ความเห็นแก่ตัวเหมาะแก่การทำงานที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

^{๗๒} สมเกียรติ ไชยภูมิ, “ความสัมพันธ์ระหว่างธรรมนิยามกับไตรลักษณ์”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, หน้า ๙๗.

^{๗๓} อ่างแล้ว.

^{๗๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๙๓.

^{๗๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๗-๙๘.

สรุปว่า จากการศึกษาหลักธรรมต่าง ๆ ศาสตร์ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นวิทยาศาสตร์หรือสังคมศาสตร์ ในโลกธรรมชาติสรรพสิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสลับซับซ้อนเพียงใด ไม่ว่าจะเป็นลึกซึ้งแค่ไหน ไม่ว่าจะเป็นใหญ่ขนาดไหน ไม่ว่าจะเป็นเล็กเท่าใด จะอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติที่เป็นหลักความจริงที่ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาเสมอ ได้แก่ (๑) ความสมดุล (๒) ความเป็นวัฏฏะ และ (๓) ความมีหน้าที่ต่อกัน เป็น “กฎธรรมชาติ” ในภาษาคนที่เรียกตามหลักภาษาคน-ภาษาธรรมของท่านพุทธทาส ซึ่งตรงกับภาษาธรรมว่า “ธรรมนิยาม” ประกอบด้วย (๑) อริยสัจ ๔ (๒) กฎปฏิจจสมุปบาท และ (๓) กฎไตรลักษณ์ ดังแสดงในรูปที่ ๓.๓ ทั้งหมดสามารถอธิบายความสัมพันธ์กันได้ว่า ตามหลัก ธรรมกับธรรม หมายถึง ความสัมพันธ์ของ (๑) อริยสัจ ๔ (๒) กฎปฏิจจสมุปบาท และ (๓) กฎไตรลักษณ์ โดยที่กฎไตรลักษณ์ แสดงลักษณะของชีวิตและสรรพสิ่ง ๓ ประการ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา กระบวนธรรมของการเกิดทุกข์มีปรากฏชัดเจนในสมุทยวารของกฎปฏิจจสมุปบาท และการดับทุกข์ในนิโรธวารของกฎปฏิจจสมุปบาทเช่นกัน ซึ่งกระบวนธรรมทั้ง ๒ สายที่ตรงข้ามกันนี้ก็คือ อริยสัจ ๔ นั้นเอง กล่าวคือ กระบวนธรรมสมุทยวาร ก็คือ อริยสัจข้อที่ ๑ กับ ๒ หรือ ทุกข์ กับ สมุทัย และอริยสัจข้อที่ ๓ กับ ๔ หรือ นิโรธ กับ อริยมรรคมีองค์ ๘ ก็คือ กระบวนธรรมนิโรธวารนั่นเอง จึงกล่าวได้อย่างหนักแน่นว่า ทั้งอริยสัจ ๔ กฎปฏิจจสมุปบาท และกฎไตรลักษณ์ เป็นกฎธรรมชาติเดียวกันเหมือนกับความเป็นสิ่งเดียวกันของน้ำในทั้งสามสถานะดังที่กล่าวมาแล้ว

๓.๕.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้บริโภคกับผู้ผลิตตามกฎธรรมชาติ เมื่อพิจารณาธรรมนิยามกับชีวิต หมายถึง ความสัมพันธ์กันของ (๑) ความสมดุล (๒) ความเป็นวัฏฏะ และ (๓) ความมีหน้าที่ต่อกัน โดยสภาพในโลกธรรมชาติสรรพสิ่งจะดำรงอยู่ในภาวะสมดุลโดยอาศัยสิ่งรอบข้างเป็นตัวเกื้อหนุน เมื่อเกิดภาวะที่เสียสมดุลสิ่งรอบข้างก็จะจัดระเบียบใหม่เพื่อให้ความสมดุลกลับคืนมาใหม่ ภาวะสมดุลและการเสียสมดุลจะกลับไปกลับมาเป็นวัฏฏะหรือวัฏจักร ตัวอย่างเช่น กรรมการผู้จัดการของบริษัทหนึ่งอยู่ในตำแหน่งและปฏิบัติหน้าที่ตามปกติก็ถือว่า กิจการของบริษัทนี้ดำเนินงานไปได้ตามปกติและอยู่ในสภาวะสมดุล เกิดอยู่มาวันหนึ่งกรรมการผู้จัดการคนดังกล่าวถูกว่าจ้างให้ไปดำรงตำแหน่งที่บริษัทใหม่ ตำแหน่งผู้บริหารบริษัทเดิมจึงว่างลงเกิดภาวะเสียสมดุลทันที เพื่อให้เกิดภาวะสมดุลดั้งเดิม คณะกรรมการของบริษัทก็ต้องช่วยกันสรรหาบุคคลเข้าดำรงตำแหน่งตามเดิม เมื่อสรรหาบุคคลเข้ามาดำรงตำแหน่งได้ตามเดิมบริษัทก็กลับสู่ความสมดุลอีกครั้ง จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่า ในภาวะปกติระบบจะมีความสมดุลเมื่อเกิดเหตุการณ์ที่ทำให้เกิดความไม่สมดุล ระบบจะจัดการให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องช่วยกันหรืออาศัยกันและกันทำให้เกิดภาวะสมดุลอีกครั้ง

เป็นวัฏจักรเช่นนี้เรื่อยไป จึงเป็นหลักที่แน่นอนไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาและเรียกว่า กฎธรรมชาติ หรือธรรมนิยาม ที่บ่งบอกว่าสรรพสิ่งมีความสัมพันธ์กันมีความเกี่ยวเนื่องอาศัยกันและกันตลอด เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภคในระบบเศรษฐกิจกระแสหลัก ที่มีพื้นฐานปรัชญาตะวันตกซึ่งได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นของบทนี้ ที่มีความเชื่อตรงข้ามกฎธรรมชาติทั้งหมด กล่าวคือ จากความคิดแบบแยกส่วนที่เห็นมนุษย์แยกขาดออกจากธรรมชาติรอบข้าง ผู้ผลิตจึงมีจุดมุ่งหมายในการดำเนินธุรกิจที่กำไรสูงสุด มุ่งแข่งขันกันผลิตสินค้าออกมาจำหน่ายมาก ๆ เพื่อความมั่งคั่งของตนเองสูงสุดโดยไม่ทราบความเป็นจริงที่กำลังทำลาย “ความสมดุล” ระหว่างการผลิตกับการบริโภคที่เป็นกฎธรรมชาติข้อที่ ๑ จากการกระตุ้นให้เกิดการผลิตและบริโภคมากเกินไปจนเกินสมดุลหรือความพอดี โลกจึงแสดงออกเพื่อต้องการให้ปรับความสมดุลกลับคืนมาตาม กฎธรรมชาติข้อที่ ๒

คือ “ความเป็นวิญญู” ด้วยการส่งสัญญาณออกมาในรูปของภัยพิบัติตามที่เรารับรู้กันอยู่แล้วนั้น ดังนั้น การจะดำเนินชีวิตในโลกใบนี้ได้ต้องเป็นปกติสุขได้ต่อไป จำเป็นต้องทำให้เกิดสภาวะที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติข้อที่ ๑ คือ การทำให้เกิดความสมดุลระหว่างการผลิตและการบริโภค โดยการปฏิบัติตามกฎธรรมชาติ ข้อที่ ๓ คือ การเปลี่ยนแปลงการแข่งขันมาเป็นความเกื้อกูลกัน และนี่คือที่มาของทฤษฎีสามสมดุล หรือทฤษฎีสมดุลผลิต สมดุลบริโภค และผลประโยชน์ที่ผู้วิจัยได้นำเสนอนี้

๓.๖ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้บริโภคกับผู้ผลิตกับประโยชน์ ๓ ด้าน

เมื่อพูดถึงเรื่องทั่ว ๆ ไปเกี่ยวกับการดำเนินประจำวัน ศาสนาทั้งหลายมีแนวปฏิบัติแตกต่างกันเป็น ๒ แบบ กล่าวคือ แบบหนึ่งไม่ใส่ใจเรื่องอย่างนั้นเลยโดยสิ้นเชิง มุ่งเน้นเฉพาะแต่การบรรลุจุดหมายที่สูงสุด คือ การเข้าร่วมเป็นหนึ่งเดียวกับพระผู้เป็นเจ้าหรือเข้าถึง ประมุขสัจจะ ส่วนอีกแบบหนึ่งก็สั่งสอนข้อปฏิบัติเกี่ยวกับชีวิตประจำวันนั้นเสียอย่างละเอียดพิสดาร โดยกำหนดแก่เราว่าจะต้องคิดหมายใครทำอะไร ๆ แค่นั้นอย่างไร จะต้องกินอาหารอะไร จะต้องสวมใส่เสื้อผ้าแบบไหน ศาสนาสองแบบนี้ น่าจะเป็นที่สับสน ๒ ด้าน แต่พระพุทธศาสนาเป็นคำสอนสายกลางหรือสอนความพอดี ในเรื่องนี้ก็เช่นเดียวกับเรื่องอื่น ๆ คำสอนในพระพุทธศาสนาดำเนินสายกลาง ระหว่างการเพิกเฉยไม่ใส่ใจเสียเลยต่อเรื่องที่จะต้องปฏิบัติในชีวิตประจำวัน กับการตรากตรำปฏิบัติเป็นกฎข้อบังคับที่เคร่งครัดตายตัว พระพุทธศาสนาสอนแนวทางความประพฤติตามหลักสัจธรรมที่เป็น อากาโณ ว่าด้วยประโยชน์สุขที่พึงได้ อันเกิดจากการอยู่ร่วมสัมพันธ์กันโดยใช้ปัญญาด้วยเมตตากรุณา และพร้อมกันนั้นก็มุ่งให้บรรลุถึงอิสรภาพทางจิตปัญญาที่เป็นจุดหมายสูงสุด ถึงขั้นที่ทำให้อยู่ในโลกได้โดยไม่ติดโลกหรืออยู่เหนือโลก พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้จำแนกจุดหมายของชีวิตไว้ในหนังสือ ธรรมานุวัตรมี ๒ หมวด ดังนี้

๓.๖.๑ ดำเนินชีวิตให้เกิดประโยชน์ (อรรถะ) ๓ ชั้น คือ

๑) ทิฐฐัมมิกัตถะ จุดหมายชั้นตาเห็น หรือ ประโยชน์ปัจจุบัน มีดังนี้ (๑) มีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรง ไร้โรค อายุยืน (๒) มีเงินมีงาน มีอาชีพสุจริต พึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ (๓) มีสถานภาพดี เป็นที่ยอมรับนับถือในสังคม (๔) มีครอบครัวผาสุก ทำวงศ์ตระกูลให้เป็นที่ยอมรับ ทั้ง ๔ ประการนี้ พึงให้เกิดมีโดยธรรม และใช้ให้เป็นประโยชน์ ทั้งแก่ตนและผู้อื่น

๒) สัมปรายิกัตถะ จุดหมายชั้นเลียดาเห็น หรือ ประโยชน์เบื้องหน้า ดังนี้ (๑) มีความอบอุ่นสบายซึ่งสุขใจ ไม่อ้างว้างเลือนลอย มีหลักยึดเหนี่ยวใจให้เข้มแข็งด้วยศรัทธา (๒) มีความภูมิใจในชีวิตสะอาดที่ได้ประพฤติแต่การอันดีงามด้วยความสุจริต (๓) มีความอึดใจ ในชีวิตมีคุณค่าที่ได้ทำประโยชน์ตลอดมาด้วยน้ำใจเสียสละ (๔) มีความกล้าเชื่อมั่นใจ ที่จะแก้ไขปัญหานานาชีวิตและภารกิจไปได้ด้วยปัญญา และ (๕) มีความโล่งจิตมั่นใจ มีทุนประกันภาพใหม่ด้วยได้ทำไว้แต่กรรมที่ดี

๓) ปรมัตถะ จุดหมายสูงสุด หรือ ประโยชน์อย่างยิ่ง มีดังนี้ (๑) มีใจเกษมศานต์มั่นคง ถึงถูกโลกธรรมกระทบ ถึงจะพบความผันผวนปรวนแปรก็ไม่หวั่นไหว (๒) ไม่ถูกความยึดติดถือมั่นบีบคั้นจิต ให้ผิดหวังโศกเศร้า มีจิตโล่งโปร่งเบาเป็นอิสระ (๓) สดชื่นเบิกบานใจ ไม่ขุ่นมัวเศร้าหมอง ผ่องใส ไร้ทุกข์ มีความสุขที่แท้ (๔) รู้เท่าทันและทำการตรงตามเหตุปัจจัย ชีวิตหมดจดสดใสเป็นอยู่ด้วยปัญญา ถ้าบรรลุจุดหมายชีวิตถึงขั้นที่ ๒ ขึ้นไป เรียกว่าเป็น “บัณฑิต”

๓.๖.๒ ดำเนินชีวิตให้เกิดประโยชน์ (อรรถะ) ๓ ด้าน คือ ประโยชน์ ๓ ด้าน สามารถปฏิบัติให้สำเร็จครบเป็น ๓ ด้าน ได้ดังนี้ คือ

๑) อัตตัตถะ จุดหมายเพื่อตน หรือ ประโยชน์เพื่อตน คือ ประโยชน์ ๓ ชั้นข้างต้น ซึ่งพึงทำให้เกิดขึ้นแก่ตนเองหรือพัฒนาชีวิตของตนขึ้นไปให้ได้ให้ถึง

๒) ปรัตถะ จุดหมายเพื่อผู้อื่น หรือ ประโยชน์ผู้อื่น คือ ประโยชน์ ๓ ชั้นข้างต้น ซึ่งพึงช่วยเหลือผู้อื่นให้ได้ให้ถึงด้วยการชักนำสนับสนุนให้เขาพัฒนาชีวิตของตนขึ้นไปตามลำดับ

๓) อุภยัตถะ จุดหมายร่วมกัน หรือ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย คือ ประโยชน์สุขและความดีงามร่วมกันของชุมชนหรือสังคม รวมทั้งสภาพแวดล้อมและปัจจัยต่าง ๆ ซึ่งพึงช่วยกันสร้างสรรค์บำรุงรักษา เพื่อเกื้อหนุนให้ทั้งตนและผู้อื่นก้าวไปสู่จุดหมาย ๓ ชั้นข้างต้น^{๗๖}

สรุปว่า ประโยชน์ ๓ ด้าน ในความสัมพันธ์ระหว่างผู้บริโภคกับผู้ผลิตตามหลักพุทธธรรมที่นำมาปรับใช้ในงานวิจัยนี้โดยทฤษฎีสามสมดุล ได้แก่ (๑) ประโยชน์ของผู้บริโภคที่จะได้รับ คือ นอกจากจะมีสินค้าหรือผลิตภัณฑ์ที่มีคุณภาพเหมาะสมใช้เพื่อการดำรงชีวิตแล้ว ยังได้รับการเกื้อหนุนจากผู้ผลิตที่ได้เปลี่ยนงบประมาณที่ใช้ในการทำตลาดมาเป็น งบประมาณเพื่อสร้างทั้งความมั่งคั่ง ความรู้เพื่อการประกอบอาชีพ และความมีสุขภาพดีให้แก่ผู้บริโภค (๒) ประโยชน์ของผู้ผลิตที่จะได้รับ คือ ได้ขายสินค้าให้แก่ลูกค้าที่ภักดีใช้สินค้าของตนในระยะยาว นอกจากมีรายได้หล่อเลี้ยงกิจการให้มั่นคงแล้ว ผู้ผลิตยังทราบจำนวนสินค้าที่จะต้องผลิตที่แน่นอนอันมีผลทำให้ไม่ต้องสต็อกสินค้าจำนวนมากเป็นลดต้นทุนได้อีกทางหนึ่ง เป็นต้น (๓) ประโยชน์ของทั้งผู้บริโภคและผู้ผลิต หรือประโยชน์ทั้งสองฝ่ายรวมถึงประโยชน์ของสังคมด้วย คือ ลดการใช้ทรัพยากรธรรมชาติลงเพราะสังคมโดยรวมจะใช้ผลิตภัณฑ์ที่จำเป็นสำหรับการดำรงชีวิตเท่านั้น สังคมจะเป็นปกติสุขจากการที่ความมั่งคั่งจะกระจายไปสู่ผู้คนในสังคมอย่างทั่วถึง ทุกคนมีงานทำอย่างเหมาะสมเนื่องจากผู้ผลิตที่มีศักยภาพสามารถจะรู้ข้อมูลว่าที่ไหนต้องการอะไร ขนาดแค่ไหนอะไร ก็สามารถจะบริหารจัดการให้มีการกระจายทั้งทรัพยากร และแรงงานได้อย่างเหมาะสม เป็นต้น

^{๗๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ธรรมบุญชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๕๐), หน้า